THE

ABHIJNANA-SAKUNTALA

OF

KÂLIDÂSA

WITH

The Commentary (Arthadyotanikâ)

OF

RAGHAVABHATTA.

EDITED BY

NÂRÂYANA BÂLAKRISHNA GODABOLE, B. A.

Sixth Edition.

REVISED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PANSÍKAR.

PUBLISHED BY

TUKÂRAM JAVAJÍ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

Bombay.

1913.

(Registered according to Act XXV of 1867.)

Publisher:—Tukaram Javaji, } the "Nirnaya-sâgar" Press,
Printer:—R. Y. Shedge, } 23, Kolbhat Lane, Bombay.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

राघवभट्टकृतार्थद्योतनिकया समेतम् ।

नारायण बालकृष्ण गोडबोले, बी. ए.

इत्यनेन संस्कृतम् ।

(तस्येदं पष्ठं संस्करणं)

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणात्मजेन वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

शाके १८३५ वत्सरे

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्ययन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

मूल्यं सपादो रूप्यकः ।

अथात्र कश्चित्प्रस्तावः ।

अयि महाशयाः, विदितमेवैतत्तत्रभवतामखिलकविकुलसार्वभौमश्रीमत्कालिदासप्रणीतं अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकमखिलद्वीपान्तरयुङ्महीमण्डलं व्याप्य वरीवर्तीति । नाटकं प्रकृत्य श्रीमदभिनवगुप्ताचार्याः प्रत्यपीपदन्—

'अर्थप्रकृत्यवस्थात्मसंधिसंध्यङ्गवृत्तिमत् ।
अर्थोपक्षेपकैर्युक्तं पताकास्थानकादिभिः ॥
अलंकारैः समायुक्तं संधिभिश्चोपसंधिभिः ।
रसौचित्यविलासैश्च वृत्तानौचित्यवर्जितम् ॥
धीरोदात्ताद्यवस्थानुकृतिर्नाटकमुच्यते ॥' इति ।

एवंचेदं प्रत्युदीरितविवेकानामनुसंधानवतां सचेतसां चेतःप्रह्लादातिशयावहं ख्यातनिवृत्तं धीरोदात्तनायकमुद्धतोपनायकमनुल्लङ्घितानौचित्यं शृङ्गारवीरशान्तादिरसान्यतररसप्रधानमुपसर्जनीभूतान्यरसजातं संधिपञ्चकान्वितं चतुःषष्ट्यङ्गसमेतमुपसंध्युपयुक्तमलंकारैरलंकृतं पताकास्थानकान्वितं विष्कम्भादिपञ्चकप्रपञ्चितं भारत्यादिरीतिपरिष्कृतं परिभाषापाठ्यादिभिर्विशेषितमवस्थानुकृतिविलसितं चेति । किंविशेषेण, नैतादृशं रङ्गभूमौ प्रयोक्तॄणां प्रयोगक्षमं प्रेक्षकाह्लादकार्यपरं, नैतादृग्व्युत्पित्सूनां व्युत्पत्तिमनुविनोदावहं, नैतादृग्व्युत्पन्नानां चेतोहरं, नैतादृग्ललिततरं दृष्टश्रुतचरं, नैतादृक्काव्यचम्पूनाटकभाणप्रहसनप्रवह्लिकादिगद्यपद्यनिबन्धेषु हृदयंगमं द्वितीयमस्तीति विपश्चित्सिद्धान्तः । नह्येतद्भरतखण्डगताः प्राच्यवाचीप्रतीच्युदीचीवासिनो भिन्नभिन्नभाषाचारविचारविहाराहाराः सर्वेऽपि निःपक्षपातं प्रशंसन्तीत्येवालम् । किंतु परिशीलितगीर्वाणरसास्वादाः कविकाव्यगुणावगुणविवेचनपटवो

रसिकाः प्रत्यन्तवर्तिनोऽप्यपूर्वतामस्य प्रशंसन्तीति किं ब्रूमोऽस्य कवयितुः कालिदासस्याभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य च गरिमातिरेकम्।

कालिदासप्रणीतानि नैकशो रघुवंशादीनि जगद्विस्मराणि ग्रन्थरत्नानि कविधौरेयतामस्य प्रथयन्तिसन्त्याविस्तरां दरीदृश्यन्ते तत्रतत्र, परं ग्रन्थादावन्ते वा प्रणेत्रा क्वापि कालादिनिदर्शनं नैवाकारीत्ययं कविकण्ठीरवः कमभिजनं कंवा महीमण्डलपरिसरं स्वजनुषा मण्डयांबभूवेति सप्रमाणं निर्देष्टुमक्षमा निर्विण्णाः सन्तो मूकीभवाम इत्यलमतिप्रशस्तप्रशंसावाचालतया।

चिरायैतन्नाटकमुद्रणाय प्रयतमानैरस्माभिरुपलब्धमुद्रितामुद्रितकतिपयकोशेष्वादर्शरूपेणोपात्तेषूभयी पाठसरणिरुपलब्धा गौडी पाश्चात्या च। उभय्यामपि भिन्नपाठवैचित्र्यं सुस्थमेव। बांगालापरिसरसमुपलब्धादर्शपाठे तृतीयाङ्के तुरीयांशेनाधिको ग्रन्थ उपलब्धोऽतः स पाठो गौडीत्यभिख्यया व्यवह्रियते। पाश्चात्यश्च काश्यामितरपाश्चात्यदेशेष्वाद्रियते। परं तत्र पाश्चात्यपाठएव कविप्रणीतो ललिततरो विपश्चिद्वरसंमतश्चेत्यनुमिनुमः। तदनुकूलैवेयमर्थद्योतनिकाभिधा व्याख्या श्रीमद्राघवभट्टप्रणीतास्माभिरङ्किता वर्वर्ति।

ग्रन्थप्रकाशनप्रणयिभिर्यैरुदारैर्ग्रन्थयाच्ञासमकालं निजनिजग्रन्थभाण्डागारादस्मत्सविधे कोशाः प्रहितास्तन्नामनिर्देशमन्तरा न योग्यं प्रत्यर्पणमुपलभामह इत्यत्र क्रियते नामनिर्देशः—

१ तत्रैकं विष्णु दाजी गद्रे इत्याख्यमहोदयानां षष्ठाङ्कान्तं नातिशुद्धम्।

२ द्वितीयं गोविन्दशास्त्री निरन्तर इत्याख्यानां नासिकक्षेत्रवासिनां पूर्णं प्रायः शुद्धम्।

३ तृतीयं प्रो. श्रीधर रामकृष्ण भाण्डारकर एम्. ए. इत्येतेषां नातिशुद्धं शोधनाक्षमं च।

४ चतुर्थं आप्पाशास्त्री खाडिलकर इत्येतेषां प्रायः शुद्धम् ।

५ पञ्चमं डा. भाउ दाजीनां ग्रन्थसंग्रहान्तर्वर्ति बॉम्बे ब्रॉंच आफ् धी रायल एशिआटिक सोसायटीग्रन्थसंग्रहाल्लब्धमाद्यपुटहीनं संपूर्णम् ।

६ षष्ठं नारायणभट्टपर्वणीकरमहोदयानां जयपुरस्थानां पूर्णम् ।

आकलय्यैवं कोशसाधनजातमतीव प्रयासेनायं ग्रन्थः सव्याख्यो यावद्बुद्धिबलं यथामति च संस्कृत्याङ्कितोऽस्ति । अथापि कवयितुर्गाम्भीर्येण ग्रन्थस्य दुरूहत्वात्कृतेऽपि परिशोधने "गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः।" इति न्यायेन मूलकोशाशुद्धिप्रमादद्दक्चापलनिदानमस्मदनवधानमानुषचक्षुःशेमुषीनिसर्गनिबन्धनं दोषजातं संभवत्येवेति सुधीभिः परिशोध्य ग्राह्यमिति विज्ञापयति—

विद्वद्वशंवदः पणशीकरोपाह्वयो

वासुदेवशर्मा ।

अथ

अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

यत्रैधाजनि दशधा द्विधागतं यच्च जातं दशविधमेति षोडशत्वम् ।
यद्गीतं सममहदादिकस्य चाद्यं तेजस्तज्जयति हिमोष्णरूपमध्यम् ॥

उद्दिश्यामरनिम्नगां गतवतोः श्रुत्वा कलिं शैशवे
यः साक्षात्करवाणि तामिति जटाजूटोपकण्ठं गतः ।
पीत्वा पुष्कलपुष्करेण न किमप्यत्रेति विस्मापय-
न्पित्रोर्विग्रहवग्रहं विहितवान्पायाद्गजास्यः स वः ॥

नाट्यवेदाब्धिमालोक्य ताण्डवं यो विनिर्ममौ ।
स्वात्मनाभिनयन्तं तं प्रणमामि महानटम् ॥

या लास्यसंप्रयोगेण शिवाराधनतत्परा ।
भवतां भूतये भूयात्सा सदा सर्वमङ्गला ॥

वाचिकाद्यभिनयोपमनाट्याचार्यमत्र भरतं मुनिमीडे ।
लास्यताण्डवनियोजनलीलाकौशलेन परितोषितभर्गम् ॥

अथ नाटकादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुरस्रतालानुसारिणीमष्टपदां सूत्रधारो नान्दीं पठति—**या सृष्टिरिति** । या तनुः स्रष्टुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः । जलमित्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्' इति स्मरणात्, सर्वादौ सर्गात्सर्गोत्पत्तिहेतुत्वाच्चातिशयो ध्वन्यते । या च विधिर्विधानं श्रुतिस्मृत्युक्तं तेन हुतं दत्तं हविर्हवनीयद्रव्यजातं वहत्यादत्ते । वह्निरित्यर्थः । वहतिनाधाराधेयसंबन्धेनादानं लक्ष्यते । फलपर्यन्ततापापणं च व्यज्यते । अविधिहुतं भस्मीभवति । अतएव विधिहुतमित्युक्तिः । अन्यथा हवनीयस्यैतदव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यं स्यात् । एते-

नातिशयो ध्वनितः । अथ च वह्निरित्यौणादिके निप्रत्यये सिद्धम् । तदपि सूचितम् । या च होत्री यजमानरूपा । जुहोतीति होत्रीतीन्द्रादीनामपि तर्पकत्वादतिशयो व्यज्यते । अत एव नात्मादिपदप्रयोगः । ये च द्वे कालं रात्रिंदिवरूपं विधत्तः कुरुतः । विपूर्वो धाञ् करणार्थे वर्तते । चन्द्रार्कावित्यर्थः । नित्यस्यापि कालस्यैतौ कारणत्वेनोक्ताविति स एव । या च श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तस्य विषयो गोचरो गुणः शब्दाख्यो यस्याः सा । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । विश्वं जगद्व्याप्य स्थिता तेनाकाशः । अत्रापि जगद्व्यापकस्थित्या स व्यज्यते । अत एव श्रुतिविषयगुणेत्येतावन्मात्रं नोपात्तम् । तावत्युच्यमाने प्रक्रान्तातिशयव्यङ्ग्यभङ्गः स्यात् । किं च 'शब्दैकगुण आकाशः, शब्दस्पर्शगुणो मरुत्' इत्यादिना सांख्यमते मरुदादीनामपि शब्दगुणत्वस्योक्तेर्विवक्षितार्थालाभश्च । पारिशेष्यात्तल्लाभ इति चेत् । आदिवाक्येन तल्लाभोऽन्तेन वेति संदेहस्य दुर्निरासत्वात्सूक्तं विश्वमित्यादि । अत एव येत्यस्य नास्थानस्थपदत्वम् । यां च सर्वेषां बीजानां प्रकृतिर्योनिरित्याहुः । अनेन पृथिवी । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्वः । अत्रापि सर्वबीजोत्पत्तिहेतुत्वेनेतिना कर्मण उक्तत्वात्प्रकृतिरिति प्रथमा । तथा च वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । यया च प्राणिनः प्राणवन्त इत्यत्र प्राणिनो जन्मिन इति । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः । तथा सामान्यमुद्दिश्य प्राणवन्त इति विशिष्टस्य विधानम् । अन्यथा पर्यायोच्चारणे एकस्य पौनरुक्त्यं स्यात् । प्राशस्त्ये चात्र मतुप् । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु' इत्याद्युक्तेः । हृदि प्राणवायुर्जीवात्मन आश्रयस्तद्वन्तः । 'हंसः प्राणाश्रयो नित्यम्' इत्युक्तेः । तेन जीववन्तश्च बलवन्तश्चेत्यर्थः । एतेन सर्वातिशयो व्यज्यते । 'प्राणो हृन्मारुते बोले काव्ये जीवेऽनिले बले । पूरिते वाच्यवत्प्राणं प्राणाश्चासुषु कीर्तिताः' इति विश्वः । अतश्च न कथितपदाशङ्का । उद्देश्यविधेयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यलाटानुप्रासान्परिहृत्यैव तस्याङ्गीकारात् । 'अपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गस्य प्रवृत्तिः' इति न्यायात्पुनरुक्तवदाभासोलंकारः । ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिर्मूर्तिभिः प्रपन्नो युक्त ईशो वोऽवत्वित्याशीः । 'तनुर्मूर्तौ त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति मेदिनीकारः । अत्राशिषि सभ्यानां कामः । अत एव 'आशीर्नमस्क्रियारूपाः' इति भरतेन, भासेनापि 'आशीर्नमस्क्रियावस्तु—' इत्याद्यैवाशीर्निबद्धा । तेनासौ नटः किंनमस्काररूपां तत्रापि किमाशीरूपां नान्दीं पठिष्यतीति सोत्कण्ठानां सभ्यानां तामपनेतुं पूर्वमवचितयुक्तिः । अत्र च सकलाभिलषितफलवितरणप्रवणत्वमेवावनं विवक्षितम् । पालनार्थत्वाभावात् । तच्च तेन विना न संभवतीति । कानित्यपेक्षायां वो युष्मान्सभ्यानित्यर्थः । तेषामेवात्र संबोधनयोग्यत्वात्संबोधनप्राधान्याच्च युष्मदर्थस्य । अतश्च 'च-

नुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् । न ह्यलब्धास्पदं किंचित्कुत्रचित्प्रतितिष्ठति ॥' इत्युक्तनयेन 'व्यवहारो ह्ययमेव' इतिवदनुवादविधेयव्यत्ययो नाशङ्कनीयः । अत्र वाणोर्मङ्गलाये गुरुनये च स्पार्थवत्प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षाभिरित्युक्तिः । अनेन विशेषणेन तासां सकलजनप्रतीतत्वं व्यज्यते । सकलवाक्यस्थतत्तद्विशेषणोपादानेनैकैकापि सा तारकफलदा । तद्युक्तस्येशस्य किं पुनर्वक्तव्यमिति भावः । अत्र या सृष्टिरित्युक्तक्रमेणैव संख्याप्राप्तौ यदष्टाभिरिति वचनं तत्सूच्येऽर्थे उपयोगीति नार्थपुनरुक्तम् । या सृष्टिरित्यादौ यच्छब्दस्य वचनविभक्तिप्रक्रमभङ्गो न शङ्कनीयः । 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति नयेन तेषां परार्थत्वात्परस्परमसंबन्धादनुवाद्यत्वात् । अनुवाद्ये च न तत्तद्दोषावकाश इति स्थितं तत्रैव । अत्र पृथिव्यादिक्रमेणाकाशादिक्रमेण वा वक्तव्ये यो व्यस्तक्रमविन्यासः स कथमिति चेत्, उच्यते । अत्र प्रथमसृष्टत्वाज्जलस्य प्रथमत उपादानम् । ततस्तदुत्पन्नस्य तेजसः । 'अद्भ्योऽग्निः' इति स्मृतेः । तत्रापि हुतं हविर्वहतीति प्रकारेणोक्तेः केन हुतमिति प्रसङ्गाद्यजमानस्य । तेजःप्रसङ्गाद्यज्ञादौ कालस्यापेक्षणीयत्वाच्च सूर्याचन्द्रमसोः । ततः 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ नखैर्हिरण्यगर्भस्तु तदण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ॥' इति स्मरणाद्यज्ञादौ च देवतास्मारकत्वेन शब्दमयस्य मन्त्रस्यदेशस्य भूम्यादेरधिकरणत्वेन चापेक्ष्यमाणत्वाद्द्योभूम्योः । ततः सर्वप्राणभूतत्वात्सर्वोत्कृष्टस्य वायोः । अथ च या स्रष्टुराद्या सृष्टिः सावस्थितेति प्रत्येकं संबन्धः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धादार्थेन तच्छब्देन संबन्धः । ये द्वे इत्यत्रावतामिति विभक्तिविपरिणामः । अष्टवाक्यपरिपूर्त्यर्थमेव द्वयोरेकत्रोक्तिः । ईष्ट इति ईशः । अत एव ताभिः प्रसिद्धाभिः प्रत्यक्षाभिर्मूर्तिमतीभिरष्टाभिः । तनुशब्देनाणु तेन चाणिमा । बहुवचनमाद्यर्थम् । तेनाणिमादिभिरित्यर्थः । प्रपन्नः सेवितोऽवतु व इति । एकश्चकारः सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपकालंकारः । अणिमादयश्च—'अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राकाम्यं प्राप्तिरेव च ॥' इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणाश्रया वैदर्भी रीतिरुपक्षिप्ता । यदाह वामनः—'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥' इति । तदुक्तक्रमेण च । ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः त एवार्थगुणा इति च तत्र बन्धस्य गाढत्वमोजः । तत्प्रकटमेवेह । शैथिल्यं प्रसादः । साम्यमुत्कर्षेणेति । या सृष्टिः स्रष्टुराद्येति गाढत्वम् । वहति विधिहुतमिति शैथिल्यम् । एवं साम्यलक्षणः प्रसादः । मसृणत्वं श्लेषः । यथा वहति विधिहुतं येत्यादि । एवमन्योऽपि बन्धगुणा अनुसर्तव्याः । अर्थगुणाश्च । अर्थस्य प्रौढिरोजः । सा च 'पदार्थे वाक्यरचना' इत्यादिका । सात्र प्रतिवाक्यं स्फुटैव । अर्थवैमल्यं प्रसादः । सो-

ऽप्यत्र प्रकट एव । घटना श्लेष इति चात्र प्रतीतम् । एवमन्येऽप्यर्थगुणा अनुसंधेयाः । भोजेन तु रीतीनां शब्दालंकारान्तर्भूतत्वमेवोक्तम् 'जातिर्गती रीतिवृत्ती' इति । अत्र च सृष्टिः स्रष्टुरिति वहति हुतेति प्राणिप्राणेति भिरभिरिति छेकानुप्रासेन सह सर्ववाक्यगतस्य वृत्त्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । सः 'अनेकस्य सकृत्पूर्वं एकस्याप्यसकृत्परः' इति तल्लक्षणात् । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । अथ च 'धराम्भोऽग्निमरुद्व्योममखेशेन्द्वर्कमूर्तिभिः' इति वक्तव्ये या स्रष्टुराद्या सृष्टिरित्यादिवचनेनातिशयितत्वं ध्वनितम् । तेन च परिकरालंकारो व्यज्यते । तादृगष्टमूर्तिरूपत्वादीशस्य सर्ववैलक्षण्यं सर्वातिशायित्वं च । तेन वाक्यैकदेशसर्ववाक्यवस्तुध्वन्योरङ्गाङ्गिभावः संकरः । सोऽपि भक्तिश्रद्धातिशयभरबन्धुरान्तःकरणस्य कवेरीश्वरविषयस्य रत्याख्यभावध्वनेरङ्गमेव । अथ च येत्यादि सर्वत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्तनुभिः कृशाभिरिति समासोक्त्याष्टनायिकायुक्तनायकव्यवहारसमारोपाच्छृङ्गाररसोऽपि व्यज्यते । तत्प्रधानत्वादस्य रूपकस्य । एवं वस्त्वलंकाररसादिरूपत्रिविधोऽपि ध्वनिर्गर्भीकृतः । स्रग्धराच्छन्दः—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति । अनेनास्य समाङ्गत्वमपि सूचितम् । नान्दीश्लोकत्वादेवास्यादौ मगणः । 'क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूमिदैवतः' इति भामहोक्तेः । तथा यकारोऽपि । 'यस्तु श्रीदः' इति च पाठं पठित्वा कष्टास्थानस्थपदविधेयानुवादव्यत्ययलक्षणा दोषाः परिहर्तव्याः । यद्यप्यत्र देवताविषयिण्यां रतौ कष्टत्वस्य 'शीर्णघ्राणाङ्घ्रि—'इत्यादिवन्न दोषत्वं न गुणत्वम्, तथापि ग्रन्थादौ तत्रापि श्लोकादौ स्थितत्वात्परिहृतमिति मन्तव्यम् । न च होत्रीत्यत्र वाक्यप्रक्रमभङ्गः । पदकदम्बकस्यैव तस्याङ्गीकारात् । अत एवात्र चकारोपादानमित्यवधेयम् । क्वचित्पदकदम्बकात्मकं क्वचित्क्रिया कारकान्वितेति वाक्यमित्यपि तत्प्रक्रमभङ्गो न । विषमसमेषु तथैवोपनिबन्धात् । नापि विशेषणप्रक्रमभङ्गः । सर्ववाक्येषु विशेषणोपादानाद्धोत्रीत्यपि विशेषणमेव । 'विशेषणादेव विशेष्यावगतिः' इति वामनसूत्रणात् 'निधानगर्भामिव सागराम्बराम्' इतिवत् । किं चैतद्दूषणाभावार्थमेवोत्तरवाक्ये द्विशब्दोपादानम् । अन्यथा कर्तृक्रियाभ्यामेव द्वित्वावगतेस्तस्यावाचकत्वमेव स्यात् । अथ क्वचित्कर्तृविशेषणं क्वचित्कर्मविशेषणम् । पूर्वत्र कर्मविशेषणे वाच्यं प्रति भेदाभावात् । अविधिहुतं न प्राप्नोतीत्येतदर्थपर्यवसानात्तथैव पूर्वं व्याख्यातम् । किं च शङ्कितं यदर्थपौनरुक्त्यं व्याख्यानावसरे तदपि शङ्कनीयं न भवति । षष्ठवाक्ये कर्तुरनुपादानादेव न तद्विशेषणम् । अनुपादानं च प्रसिद्धावगतेस्तस्य । यदस्तु श्रूयमाणक्रियेऽस्मिन्कर्तृत्वे भवत्यादीनां प्रयोग आपद्यते । स च सामान्यानां तासां प्रयोगं विनापि ज्ञायमानत्वान्निषिद्ध आकरे । तेन विशेषणक्रियाप्रयोगार्थं यदः कर्मत्वं तत्र कर्तृप्रत्ययप्रयोगानुसार्येव । अन्यथाप्रक्रमभङ्ग आपद्येत । तेन च प्रत्येकवाक्य एकैकोपादानादेकत्र द्वयोपादाने प्रक्रम [भङ्ग] आशङ्कनीयः ।

(नान्द्यन्ते) ।

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागम्यताम् ।

यतोऽष्टवाक्यपरिपूर्त्यर्थमेतादृङ्निबन्ध इति तूक्तमेव । इदं च महतां स्वगुणोद्घाटनं स्वगुणोद्घोषणमिवात्यन्तमनुचितमपि व्युत्पित्सूनां बालानामूहापोहज्ञानेन व्युत्पत्तिमाधातुं कृतमिति ज्ञेयम् । 'श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः' इत्युक्तत्वादस्य तत्सूचकत्वमुच्यते । ईशः प्रभुर्दुष्यन्तो वोऽव्यादिति । ताभिः शरीरित्वात्पञ्चमहाभूतरूपाभिर्यज्ञकरणाद्धोतृरूपाभिर्लोकपालांशत्वाद्विशिष्टतेजस्वित्वादाद्यचन्द्रसूर्यरूपाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः । तथा च भृगुः—'अग्निवायुयमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति । अथ या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शकुन्तला सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं तादृशसृष्टेरजातत्वादाद्यत्वम् । या विधिना सुरतविधिना हुतं निषिक्तं हवी रेतो वहतीति तस्या गर्भः। होत्रीत्यनेन कण्वः । ये द्वे इत्यनेनानसूयाप्रियंवदे सख्यौ कालं शापान्तसमयं विधत्तो बोधयतः। पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वं व्याप्य श्रुत्वा वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शार्ङ्गरवशारद्वतगौतमीभिरयत एतादृशी स्थिता । [श्रुतिविषयगुणाया इत्येकं पदम् ।] एतेन सगर्भायास्तस्या दुष्यन्तद्वारदेशगमनम् । सर्वेषां बीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद्भरतः । तस्य प्रकृतिरुत्पत्तिरिति भरतोत्पत्तिः । यया प्राणिनः प्राणवन्त इत्यनेन भरतशकुन्तलया सह स्वपुरागमनम् । अष्टाभिः प्रकृत्यादिभिः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्न इत्यनेन निर्वहणसंधिसमाप्तौ नटाशंसा 'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः' इत्यादिका सूचिता । 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्' इत्युक्तः सूत्रधारलक्षणं यथा मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् । वेश्योपचारचतुरः पौरेयणविचक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः । छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशकः ॥ एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥' इति । नान्द्यन्त इति । अत्र नान्दीलक्षणमादिभरते—आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः। नान्दीति कथ्यते' इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी' इति । तत्र भरतः प्रथमाध्याये—'पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्वचनसंयुता । अष्टाङ्गपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥' इति । पञ्च-

माध्याये च—'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥' इति । इदं पद्यमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातम् । अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदाष्टपदा षोडशपदेति पृथक्त्रिविधैव । नातःपरमपि भूयस्त्वादाहृतेति पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वाक्यान्तररूपाणि वेति व्याख्याय पुनरुक्तम् । आचार्यस्वरसस्त्ववान्तरवाक्येष्वेव पदत्वमिति । एतदभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे—'श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥' इति । संगीतकल्पतरावपि—'द्वरोत्तमाङ्गस्थितवस्तुवर्णनैर्वाक्यार्थभूतार्थपदैस्त्रिसंख्यैः । षड्भिश्चतुर्भिर्नृपविप्रसंपत्समाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥' इति । सूत्रमूलभरतटीकाकाराभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावान्तररूपाष्टपदा । तथा च पञ्चमाध्याये भरतः—'नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यस्ततो नमः । जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विषस्तथा । प्रशास्त्विमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥ राज्यं प्रवर्धतां चैव रङ्गः स्वांशः समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तुर्महान्धर्मो भवतु ब्रह्मभाषितः ॥ काव्यकर्तुर्यशश्चापि धर्मश्चापि प्रवर्धताम् । इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥' मूलकारेण स्वयमेव द्वादशपदोदाहृता ॥ टीकाकारैरष्टपदोदाहृता । यथा विलक्षकुरुपतौ—'आनन्दं विदधातु पद्मवसतिः शंभुः शिवं यच्छतु श्रीनाथः श्रियमातनोतु तनुतां सातापतिर्वाञ्छितम् । हेरम्बः कुरुतामविघ्नमनघं वाग्ब्रह्म विद्योतनां व्यासोक्तं तदुदेतु वस्तु भरतो नाट्येऽस्तु नः कौतुकी ॥' इति । येषां मते श्लोकतुरीयांशः पदं तेषां मते चतुष्पदेयं नान्दी । ये द्वे काले विधत्त इत्यनेन चन्द्राङ्कत्वं चोक्तम् । यदाहुः—'चन्द्रनामाङ्किता कार्या स रसानां यतो निधिः' इति । इयं च पत्रावलीसंज्ञा नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—'यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥' इति । एतादृश्या नान्द्या अन्ते । सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः स्थापकनामा नटः । प्रविशतीति शेषः संगीतसर्वस्वे तथोक्तेः—'वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥' इति । तदुक्तं दशरूपके—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । तद्वन्नरः प्रविश्यान्यः सूत्रधारगुणाकृतिः । सूचयेद्वस्तुबीजम्' इति । नन्वादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूता नान्दीत्युक्तम् । अत्र 'पूर्वरङ्गं विधायादौ' इत्युच्यत इति कथं पूर्वापरसंगतिः, कथं वा न ग्रन्थविरोध इति चेत् । उच्यते । अत्र पूर्वरङ्गशब्दो गौणः । तथा च तत्कारिकावृत्तिः—'पूर्वं रज्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्यशाला तात्स्थ्यात्प्रथमप्रयोग उत्थापनादौ पूर्वरङ्गता' इति । तेन द्वाविंशत्यङ्गस्य पूर्वरङ्गस्य द्वादशोत्थापनादिनान्द्यन्तान्यङ्गानि पूर्वरङ्गशब्देनोपात्तानीत्यर्थः । अत एवाह भरते—'त्र्यस्रं वा चतुरस्रं वा चित्रं शुद्धमथा-

पि वा । प्रयुज्य रङ्गाभिष्क्रमेत्सूत्रधारः सहानुगः ॥ स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः' इति । वस्तुतस्त्वामुखपर्यन्तं पूर्वरङ्ग एव । यतोऽस्यैव नान्दीतोऽग्रे प्ररोचनादीनि दशाङ्गान्युक्तानि । तदुक्तं भावप्रकाशिकायाम्—'सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि । नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुरञ्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्पते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ॥ तस्य द्वाविंशत्यङ्गानि चोत्थापनमुखानि च' इत्यादि च । अन्यत्रापि...'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ उत्थापनादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥' इति । अत्र सूत्रधार एतदनन्तरं द्वितीयाङ्कुलेखनमस्ति तस्यायमर्थः । पुनः सूत्रधार इति पदमुच्चारणीयम् । तदग्रिमवाक्यकर्तृत्वेन संबध्यते । एवमग्रेऽपि सर्वत्र प्रविष्टपात्रनामानन्तरं द्वितीयाङ्कुलेखनं तदर्थोऽयमेव बोद्धव्यः । नेपथ्यं जवनिका । तदभिमुखमवलोक्येति कविवचनम् । नटेनावलोकनकर्मैव कृतं तदनुवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि मध्ये मध्ये कविवचो बोधव्यम् । 'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयः । आर्ये इति भार्यां प्रति संबुद्धिः । 'पत्नी चार्येति संभाष्या' इति भरतवचनात् । नेपथ्यं मषीवेषश्च । तदाह भरतः—'रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते' इति । तस्य विधानं करणमवसितं समाप्तं यदि, तदा तावदादौ इत आगम्यतामिति संबन्धः । तत्र मषीवेषग्रहणं च नामाहार्याभिनयः । तस्यापि रस उपयोगात् । तदुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः ॥ रसानुरूपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥ कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः । माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नेपथ्यरस उच्यते ॥ रूपयौवनलावण्यस्थैर्यधैर्यादिभिर्गुणैः । रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स च नाट्ये प्रशस्यते ॥' इति । तत्र मषीवेषस्वरूपं च नाट्यलोचने—'सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थो रक्त एव च । एते स्वभावजा वर्णा वैकार्ये त्वङ्गवर्तनम् ॥ संयोगजाः पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि । सितनीलसमायोगात्कपोत इति संज्ञितः ॥' इत्यादिना । 'राजानश्चाज्यगर्भाभा गौराः श्यामास्तथैव च । ये चापि सुखिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ॥' इत्यादिना च । 'शुद्धो विचित्रो मलिनस्त्रिविधो वेष उच्यते ॥ देवाभिगमने चैव मङ्गले नियमस्थिते । वेषस्तत्र भवेच्छुद्धो ये चान्ये प्रयता नराः । देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । नृपाणां कामुकानां च चित्रो वेषो विधीयते ॥ उन्मत्तानां प्रमत्तानामध्वगानां तथैव च । व्यसनोपहतानां च मलिनो वेष इष्यते ॥' इत्यादिना च । 'अमात्यकञ्चुकिश्रेष्ठिविदूषकपुरोधसाम् । वेष्टनाबद्धपट्टानि प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ॥' इत्यादिना च बहुना ग्रन्थसंदर्भेणोक्तम् । अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरवभयान्नाति-

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त, इयं म्हि ।

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुनाभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

१. आर्यपुत्र, इयमस्मि ।

योजनतया च विरम्यते । अज्जउत्त आर्यपुत्र । 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतोक्तेर्नटीसंबुद्धिः स्थापकं प्रति । इयं म्हि इयमस्मि । अत्र नाटके कवेः प्रायः शौरसेनी भाषैवाभिमतास्ति । उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः—'प्राक्प्रतीचीभुवोः सिन्ध्वोर्हिमवद्विन्ध्यशैलयोः । अन्तरावस्थितं देशमार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वास्वेव हि जातिषु । शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ॥' इति । 'तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य' इति सूत्रेऽयुक्तस्येति पर्युदासाद्युक्तेति तकारे दकारो [न]भवति । अन्या साधनिका यथा—आर्यपुत्रपदे 'ह्रस्वः संयोगे—' इत्याकारस्य ह्रस्वता । 'द्यय्यर्यां जः' इति र्यस्य जकारः । 'सर्वत्र लवरामचन्द्रे' इति पुत्रशब्दे रेफस्य लोपः । 'कगचजतदपयवां प्रायो लुक्' इति पकारस्य लुक् । अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम्' इति जकारस्य तकारस्यापि द्वित्वम् । क्वचित्पुरातनपुस्तके 'अय्यउत्त' इति पाठः । सोऽपि सांप्रदायिक एव । 'शौरसेन्याम्' इत्यनुवर्तमाने 'न वार्यो य्यः' इति य्यादेशविधानात् । इयमिति संस्कृतसमम् । 'अस्तेः' इत्यनुवर्तमाने 'मिमोर्मैर्म्हिम्हौ वा' इति अस्मीत्यस्य म्हीत्यादेशः । इत्थमग्रेऽप्यनुसर्तव्यम् । प्रतिपदं लिख्यमानं गौरवमावहतीति विरम्यते । विशेष एव क्वचित्कश्चिद्वक्ष्यते । एतदनन्तरं नवीने क्वचित्पुस्तके 'आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति' इति पाठः पुराणपुस्तकेष्वभावात्प्रयोजनाभावाच्चोपेक्ष्यः । 'रङ्गं प्रसाद्य(द्य) मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारतीसंस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः । भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥' इति धनिकोक्तेर्भारतीवृत्तेः प्ररोचनालक्षणमङ्गमुपक्षिपति—'आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा' इत्यादिना 'रमणीयाः' इत्यन्तेन 'विस्तरादुत संक्षेपाद्विदधीत प्ररोचनाम्' इति रसार्णवसुधाकरोक्तेरियं विस्तीर्णा प्ररोचना । तल्लक्षणं च दशरूपके—'उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना' इति । तस्या भेदा उक्ताः सुधाकरे—'प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया । चेतनास्तु कथानाथकविसभ्यनटाः स्मृताः ॥ अचेतनौ देशकालौ कालो मधुरवसन्तकः' इति । कथानाथः कथानायकः । अभिरूपाः पण्डिता मनो-

नटी—सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किं वि परिहाइस्सदि ।

सूत्रधारः—आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

---

१. सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।

ज्ञाश्च भूयिष्ठा बहवो यस्यामेतादृशी परिषत्सभा । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति शाश्वतः । अनेन सभ्यप्रशंसा । तत्र सभ्यस्वरूपमादिभरते—'सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः । मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥ त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा विनयानम्रकन्धराः । अगर्वा रसभावज्ञास्तौर्यत्रितयकोविदाः ॥ अप्रह्लादनिषेद्धारश्चतुरा मत्सरच्छिदः । अमन्दरसनिष्यन्दहृदया भूषणोज्ज्वलाः ॥ सुवेषा भोगिनो नानाभाषावीरविशारदाः । स्वस्वोचितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणाः ॥' इति । अथेत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणग्रीष्मसमयोपलक्षणम् । कालिदासेति कविप्रशंसा । जगद्विलक्षणस्यातिप्रतीतस्य नामान्तरेण सरस्वतीवपुषस्तस्य नामसंकीर्तनमेव स्तुतिः । अभिज्ञानशाकुन्तलेति स्वरूपत एवेति वृत्तं रमणीयमित्यर्थः । तद्ग्रथितवस्तुनेति नवेनेति च रूपकप्रशंसा । उक्तं च भावप्रकाशिकायाम्—'इत्थं रङ्गविधानस्य संबन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं सभासदाम् ॥ वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरः । वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कथंचन ॥ वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् । स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥ स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्वीयकीर्तिप्रकाशनम् । अभिधेयगतं यत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥' इति । दशरूपकेषु केन रूपकेणेत्याशङ्कायामाह—नाटकेनेति । तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'प्रख्यातवस्तुविषयं धीरोदात्तादिनायकम् । राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयान्वितम् ॥ युक्तं वृद्धिविलासाद्यैर्गुणैर्नानाविभूतिभिः । शृङ्गारवीरान्यतरप्रधानरससंश्रयम् ॥ प्रकृत्यवस्थासंध्यङ्गसंध्यन्तरविभूषणैः । पताकास्थानकैर्वृत्तं तदङ्गैश्च प्रवृत्तिभिः ॥ नाट्यालंकरणैर्नानाभाषायुक्पात्रसंचयैः । अङ्कप्रवेशकैराढ्यं रसभावसमुज्ज्वलम् ॥ सुखदुःखोत्पत्तिकृतं चरितं यत्र भूभृताम् । इतिवृत्तं कथोद्भूतं किंचिदुत्पाद्यवस्तु च ॥ नाटकं नाम तज्ज्ञेयं रूपकं नाट्यवेदिभिः ॥' इति । सुविहिदप्पओअदाए सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहाइस्सदि परिहास्यते । आर्यस्य सुविहितप्रयोगतया सुशिक्षिताभिनयप्रयोगतया न किमपि परिहास्यते परिहीनं भविष्यतीति नटस्तुतिः । भूतार्थं सत्यार्थम् । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

नटी—अज्ज, एवं णेदम् । अणन्तरकरणिज्जं अज्जो आणवेदु ।

---

१. आर्य एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्य आज्ञापयतु ।

आ परीति । विदुषां परितोषादा परितोषं मर्यादीकृत्य । यावत्परितोषो भवतीत्यर्थः । 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी। प्रयोगस्य चतुर्धाभिनयप्रयोगस्य विशिष्टं ज्ञानं साधु सम्यङ् न मन्ये। ज्ञानमात्रं न साधु मन्य एव, विशिष्टमपि ज्ञानं न साधु मन्ये । आत्मन इत्यार्थम् । नट्याः 'अ-ज्जस्स' इत्युक्तेः। अन्यथा वक्ष्यमाणव्याख्यावकाशोऽपि न स्यात् । असत्यार्थे तस्मिन्विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् । तस्यां च सामान्यस्य समर्थकत्वं न घटते । न च 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानम्' इत्युक्तेर्विज्ञानशब्द एव तत्र वाचक इति वाच्यम्। प्रयोगपदवैयर्थ्यापातात् । अनेन विद्वत्परीक्षणीयं मम प्रयोगविज्ञानमिति व्यज्यते। पर्यायोक्तालंकारः । तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—'पर्यायोक्तं प्रकारेण यदन्येनाभिधीयते । वाच्यवाचकशक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥' इति । उदाहृतं च हयग्रीववधस्थं पद्यम्—'यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता । मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥' इति । अत्रैरावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि वाच्यायमानमेव । एवं प्रकृतेऽपि योज्यम् । तत्समर्थकमाह—बलवदिति । बलवदधिकमपि । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः । शिक्षितानां पुरुषाणाम् । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तेर्विशेष्यानुपादानम् । तथा च वामनः—'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति चेत आत्मनि स्वविषयेऽप्रत्ययमविश्वासि । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । 'कः नास्ति शुभप्रदः' इतिवद्धिशब्दानुपादानेऽप्ययमर्थान्तरन्यासः । सामान्यस्य समर्थकत्वात् । श्रुत्यनुप्रासश्च । विश्वासस्य चेतोधर्मत्वेनार्थपौनरुक्त्यम् । विश्वासाभावस्य विधेयत्वादविमृष्टविधेयांशता च । एतद्दोषपरिहाराय 'स्वस्मिन्प्रत्येति नो चेतः' इति पठनीयम् । आर्य । इयमपि नटस्तुतिरेव । एवं णेदं एवमेव तत् । 'शौरसेन्याम्' इत्यनुवृत्तौ 'मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः' इति णकारागमः । अनन्तरकरणीयमार्य आज्ञापयतु । अस्याः परिषदः सभायाः । तात्स्थ्यात्तत्रस्थानां सामाजिकानां श्रुतिप्रसादनतः श्रवणप्रसादादन्यत्किं करणीयमित्यनुयुज्यते । कर्तुं

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः । तदिममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । संप्रति हि

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गिसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

नटी—तह । (इति गायति)

---

१. तथा ।

कंचिदुपादाय' इत्युक्तेस्तमुपादत्ते—**तदिममिति** । तत्तस्मात्कारणाच्छ्रुतिप्रसादननिमित्तं गीयतामिति संबन्धः । अचिरप्रवृत्तमित्यनेन तदुत्पन्नपुष्पादेः सौरभ्यातिशयो व्यज्यते । उपभोगाय चन्दनाद्युपभोगाय क्षमः समर्थस्तम् । अनेन स्वस्य श्रमापनोदोपायबाहुल्यसूचनम् । संप्रति ग्रीष्मे । हि यस्मात् । अस्य श्लोकेनान्वयः । **सुभगेति** । स्वतिशयेन भगो यत्नो येष्वेतादृशाः सलिलावगाहा यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । 'भगशब्दो यशोज्ञानवीर्ययत्नार्कयोनिषु' इति धरणिः । एतेन जलक्रीडायोग्यत्वं ध्वन्यते । पाटलानां पाटलीपुष्पाणां संसर्गः संबन्धो येषु ते । 'पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला' इत्यमरः । सुरभयो मनोज्ञाः । मनोज्ञत्वं च शीतलत्वेन सुखस्पर्शात् । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यवन्मतः' इति विश्वः । एवंभूता वनवाता येषु ते । वनशब्देन मान्द्यं ध्वनितम् । तेन संसर्गिसुरभिशब्दयोरन्यतरस्यापरकत्वं न शङ्कनीयम् । अनेन वियोगिजनसंचरणाक्षमत्वं ध्वन्यते । प्रकृष्टा छाया येषु प्रदेशेषु ते प्रच्छायास्तेषु सुलभा निद्रा येषु ते । अमुना रतश्रमहरत्वं ध्वन्यते । परिणामे दिवसावसाने रमणीयाः सुखसंचरणीयाः । एतेन सुभावितत्वं द्योत्यते । सर्वैर्विशेषणैः प्रकृतस्वीयपरिश्रमखेदविनोदो ध्वन्यते । परिकरालंकारः—'विशेषणसाभिप्रायत्वे परिकरः' इति तल्लक्षणात् । ननु विशेषणसाभिप्रायत्वे ध्वनिविषयत्वमेव स्यान्न परिकरालंकारत्वमिति चेत् । प्रसन्नगम्भीरपदारब्धत्वेन प्रतीयमानांशस्य वाच्यमुखप्रेक्षित्वात्परिकरालंकारत्वमेव ध्वनितम् । तथा च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे ध्वनिकारः—'प्रसन्नगम्भीरपदाः काव्यबन्धाः सुखावहाः । ये च तेषु प्रकारोऽयमेवं योज्यः सुमेधसा' इति । स्वभावोक्तिश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । इयं चाचेतनग्रीष्मसमयस्तुतिः । तह तथा । गीयत इत्यर्थः । गायतीति कविवचनम् । तथाशब्दस्य तह इत्यनुवर्तमाने 'खघथधभां हः' इत्यनेन थकारस्य हकारः । 'वाव्ययोत्खातादावदातः' इत्याकारस्य अदादेशः । 'तसादिनि च परे तुक्यादेः' इत्यनुवर्तमाने 'इदेः स्वरात्तश्च द्विः' इत्यनेनेकारस्य लोपः ।

ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं ।
ओदंसयन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

---

१. ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि ।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥ ४ ॥

तकारस्य द्वित्वम् 'तह इति' इति पाठे गायतीति कविवचनम् । भारत्या वृत्तेरामुखापरपर्यायं प्रस्तावनालक्षणं द्वितीयमङ्गमुपक्षिपति—'ईसीसि' इत्यादिना 'निष्क्रान्तौ' इत्यन्तेन । [ईसीसि इति ।] ईसीति ईषदीषच्चुम्बिआइं भमरेहिं चुम्बितानि भ्रमरैः सुउमारकेसरसिहाइं सुकुमारकेसरशिखानि । ओदंसयन्ति अवतंसयन्ति दअमाणा दयमानाः पमदाओ प्रमदाः सिरीसकुसुमाइं शिरीषकुसुमानि । सुकुमाराः केसराणां शिखा अग्रभागा येषु तानि । अग्रभागेष्वेव भ्रमरचुम्बनसंभवात्तदुक्तिः । यतः कोमलकिञ्जल्काग्राण्यत एवेषच्चुम्बितानीति द्विरुक्तिः । अत एव दयमानाः सकृपाः । अकठोरं स्पृशन्त्य इति यावत् । प्रकृष्टो मदो रूपसौभाग्यजनितो विकारो यासां ताः । तासामेव तथाविधालंकारकर्तव्यतायोग्यत्वाच्छकुन्तलासूचकत्वाच्च न विशेषपरिवृत्तत्वदोषावकाशः । वृत्त्यनुप्रासः काव्यलिङ्गम् । ईषच्छब्दे 'ईषदादिष्वित्' इत्यनेन षकारस्याकारस्येकारः । 'शषोः सः' इति सत्वम् । 'अन्त्यस्य हलः' इति तकारलोपः । तेन ईसि [इति] सिद्धम् । पश्चाद्वीप्सायां द्वितीयेन ईसिशब्देन तत्संधिः । अवतंसयन्तीत्यत्र 'ओत्' इत्यनुवर्तमाने 'अवापोते च' इत्यनेनावस्य ओभादेशः । अयं त्रिंशन्मात्रदलद्वयरूपो द्विपदीनामा लयभेदः। तदुक्तमादिभरते—'वक्ष्ये भङ्गादिसंभिन्नं नाट्यगानमतः परम् । मध्यमोत्तमपात्राणां नाटके सिद्धिदायकम् ॥' इत्यादिना द्वादशभङ्गाः षड्उपभङ्गा द्विचत्वारिंशल्लयभेदाश्चोक्ताः । तत्र द्विपदी नामा प्रथमो लयभेदः। तल्लक्षणं तत्रैव—'विलम्बितलया यत्र गुरवो द्विपदी तु सा । शृङ्गारे करुणे हास्ये योज्या चोत्तममध्यमैः ॥ अवस्थान्तरमासाद्य गातव्या साधमैरपि' इति । अत्र गुरुस्तालरूपी ज्ञेयः । ग्रामरागेण टक्काख्येन चास्या बन्ध इति ज्ञेयम् । इयं च गीतिः । तल्लक्षणं शंभौ—'चाअच्चलषअद्देउदारस्सदम्मि-जविसमेमस्सगुरुसत्तङ्गीइ अद्दे' इति । अत्र पूर्वार्धे पूर्वयोरिकारहिकारयोर्लघुत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तं तत्रैव—'इह आराबिन्दुजुआए ओसुद्धापआवसाणम्मि लहु' इति । अथ चात्र प्रमदाशब्देन शकुन्तला गृहीता । सा शिरीषकुसुमान्यवतंसयन्तीत्युक्तम् । बहुवचनं पूजार्थम् । अत एव वक्ष्यति—'बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकम्' इति । विमर्शसंधिसमाप्त्यवसरे च राज्ञा 'अस्याः शकुन्तलायाः

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागबद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

नटी—णं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिण्णाणसाउन्दलं णाम अपुव्वं णाडअं पओए अधिकरीअदुत्ति ।

---

१. नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधिक्रियतामिति ।

प्रसाधनमभिप्रेतं विस्मृतमस्माभिः' इत्युक्त्वा 'कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बि केसरम्' इत्युक्तम् । अहो इत्याश्चर्ये । रङ्गो रङ्गभूः । तात्स्थ्यात्सभ्यसमूहः । रागे गीतधातौ बद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य सः । अतएव सर्वतः सर्वत्रालिखित इव । चित्रन्यस्त इवेत्यर्थः । द्वितीयपक्षे रज्यत इति रङ्गः । अथ रङ्गो रागो विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्शआदित्वादचि रङ्गो राजा । रागेऽनुरागे बद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य सः । सर्वत आलिखित इव । सर्वत्र तां पश्यतीत्यर्थः । 'रङ्गो रणे खले रागे नृत्ये रङ्गं त्रपुण्यपि' इति विश्वः । 'सौरङ्गैश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः' इति मातृगुप्ताचार्योक्तेः 'वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादत्रोच्यन्तेऽत्रैव तानि तु' इति धनिकोक्तेश्चावलगितं नामाङ्गमुपक्षिप्तमनेन । तल्लक्षणं सुधाकरे—'द्विधावलगितं प्रोक्तमर्थावलगनात्मकम् । अन्यप्रसङ्गादन्यस्य संसिद्धिः प्रकृतस्य च' इति । प्रकरणं रूपकम् । नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधिक्रियतामिति । 'णं नन्वर्थे' इति सौरसेन्याम् । अत्र कश्चित् 'पढुमम्' इति पाठः सांप्रदायिकः । मतः प्रथमशब्दस्य पढम पढुम पुढम' इति त्रय आदेशाः । 'अहिण्णाणसाउन्दलम्' इत्यत्र 'साउन्तलम्' इति पाठे पूर्ववद्दत्त्वाभावः । दकारपाठे 'वर्गेऽन्त्यो वा' इति परसवर्णत्वे पक्षेऽनुस्वारे पूर्ववद्दकारः । येषां मते नित्यं परसवर्णस्तेषां मते 'अधः क्वचित्' इति सूत्रेण दकारः । एवमग्रे 'सउन्दले सउन्तले' पाठे रूपद्वयं ज्ञेयम् । 'खघथधभाम्' इति हः । 'ज्ञोर्णः' इति ज्ञस्य णः । 'नो णः' इति णत्वम् । 'शषोः सः' इति सः । 'कगच—' इति ककारलोपः । 'अपुव्वम्' इत्यत्र 'अपुरवम्' इति पाठे 'सौरसेन्याम्' इत्यनुवृत्तौ 'पूर्वस्य पुरवः' इति पूर्वशब्दस्य पुरवादेशः । प्रस्तावनाङ्गं प्रयोगातिशयमुपक्षिपति—

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यगनुबोधितोऽस्मि। अस्मिन्क्षणे विस्मृतं खलु मया। कुतः?

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्तौ।)

प्रस्तावना।

तवेति। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम्। गीते गीतौ निबद्धेन रागेण श्रीरागादिना धातुना। हारिणा श्रुतिसुखदेन हर्तुं शीलमस्येति च। मृगपक्षेऽत्रा(स्या)तिरंहसो हेतुत्वेन योज्यम्। उपमेयपक्षेऽपि प्रसभहरणे हेतुत्वेन योज्यम्। विशिष्टस्यैवोपमानत्वान्न विशेषणन्यूनता शङ्कनीया। प्रसभमत्यर्थं हृत आसक्तचित्तः। द्वितीयपक्षे हृतः स्वसेनाया दूरं प्रच्यावितः। उभयं भिन्नमपि साधारणधर्मप्रतिपादनार्थमतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसितम्। अतएव सर्वालंकाराणामतिशयोक्तिगर्भत्वमाकरे दर्शितम्—'नालंकारोऽनया विना' इति। एष इति प्रयोगातिशयाङ्गार्थम्, राजेति प्रवेशानुगुणम्, दुष्यन्तेति नामग्रहणमन्यराजव्यावर्तकत्वेनेति नैकस्याप्यवकरत्वं शङ्कनीयम्। सारङ्गेण मृगेण। 'सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गेऽपि मतङ्गजे' इति विश्वः। कीदृशा तेन। अतिरंहसातिवेगवता। 'रंहस्तरसी तु रयस्यदः। जवः' इत्यमरः। अत्र व्यावर्तकत्वेन दुष्यन्त इत्यस्य विशेषणत्वाद्विशेष्यानन्तरमेतच्छब्दस्योचितत्वाभ्राक्रमत्वम्। रसना काव्यलिङ्गं वोपमा। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। नन्वेवं बहुव्रीहौ कृते समासान्तः कप् प्राप्नोतीति चेदुच्यते। तस्यानित्यत्वात्। तथाहि—'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' इति सूत्रे द्वित्रिभ्यामुत्तरेषु पादादिष्वन्तोदात्तत्वं विधीयते। तत्र यथा पाददन्तयोः 'संख्यासुपूर्वस्य' 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्येताभ्यां कृतसमासान्तयोर्ग्रहणं कृतम् 'पाद्दत्' इति तद्वत् 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः' इति षप्रत्ययान्तस्य 'मूर्धसु' इति मूर्धशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। एवं च क्रमाभेदोऽपि भवति। तेन प्रक्रमभेदमप्यङ्गीकृत्य यदकृतसमासान्तो निर्दिष्टस्तज्ज्ञापयति—'अनित्यः समासान्तः' इति। करणत्वेन योजने विशेषणयोरार्थत्वशाब्दत्वलक्षणः प्रक्रमभङ्गः। हारिणेत्यत्र यद्धेतुत्वेन विशिष्टोपमानत्वं तच्छब्देन घटते। प्रयोगातिशयलक्षणं दशरूपके—'एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः। पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः' इति। प्रस्तावनेति। तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'विधेर्यथैव संकल्पो मुखतां प्रतिपद्यते। प्रधानस्य प्रबन्धस्य तदा(था) प्रस्तावना मता॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता' इति। दशरूपके च—'सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वापि विदूषकम्। स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम्। प्रस्तावना' इति। 'एषामन्यतमेनार्थं पात्रं

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च।)

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य।) आयुष्मन्,

वाक्षिप्य सूत्रभृत्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत्' इति। वस्तु इतिवृत्तम्। वस्तुप्रपञ्चने विशेषस्तत्रैव—'आद्यन्तमेव निश्चित्य पञ्चधा तद्विभज्य च। खण्डशः संधिसंज्ञांश्च भागानपि च खण्डयेत्॥ चतुःषष्टिश्च तानि स्युरङ्गानि' इति। तत्र विभागप्रकारः। 'अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः। आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः॥ बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः। अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः(ताः)॥ यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः। मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोऽथ संहृतिः' इति॥ संधिसामान्यलक्षणं तत्रैव—'अन्तरैकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति' इति। अत्र 'ततः प्रविशति' इत्यारभ्य द्वितीयाङ्के 'उभौ परिक्रम्योपविष्टौ' इत्यन्तेन सार्धाङ्केन मुखसंधिः। तल्लक्षणं तत्रैव—'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंश्रया' इति। अस्य बीजारम्भयोः समवायादङ्गानि। तानि च—'उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्। युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना। उद्भेदभेदकरणानि' इति। अङ्गलक्षणं व्याख्यानावसरे यथायथं वक्ष्यामः। आरम्भबीजयोर्लक्षणे आदिभरते—'औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यो बीजस्य निबध्यते। महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते' इति। यथात्र 'राजा—भवतु। तां द्रक्ष्यामि'। अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति। फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते' इति। तत्र विशेषो मातृगुप्ताचार्यैरुक्तः—'क्वचित्कारणमात्रं तु क्वचिच्च फलदर्शनम्। क्वचिदारम्भमात्रं तु फलमुक्त्वा क्रिया क्वचित्। व्यापारश्च विशेषोक्तः क्वचिद्वा फलसाधकः। बहुधा रूपकेष्वेवं बीजरूपेण दृश्यते॥ फले यस्य हि संहारः फलबीजं तु तद्भवेत्। वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायका(क):' ॥ यथात्र—'पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि' इति। यथा च 'वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य' इति। ततः प्रविशतीति। अयं धीरोदात्तो नायकः। अतोऽस्य संस्कृतं पाठ्यम्। सूतस्यापि संस्कृतं पाठ्यम्। उक्तं चादिभरते—'धीरोद्धते धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च। धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु(च) संस्कृतम्' इति। मातृगुप्ताचार्याश्च—'संमतानां देवतानां राजन्यामात्यसैनिके। वणिङ्मागधसूतानां पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम्' इति। सामान्यगुणयोगित्वे 'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः। स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः' इति। तल्लक्षणं च दशरूपके। सामान्यगुणास्तु सुधाकरे—'तद्गुणास्तु महाभाग्यमौदार्यं स्थैर्यदक्षते। औज्ज्वल्यं धार्मिकत्वं च कुलीनत्वं च वाग्मिता। कृतज्ञत्वं नयज्ञत्वं शुचिता मानशीलता।

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

तेजस्वित्वं कलावत्त्वं प्रजारञ्जकतोदयः' इति । धीरोदात्तत्वं चास्य 'स्वसुखनिरभिलाषः' इत्यादिना स्फुटमेव दर्शितम् । 'शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः' इत्युक्तेश्चोभयायत्तसिद्धित्वं चास्य । 'त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः । अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यावृतं धनुः' इत्यनेन [च] दर्शितम् । रथेनेति सहार्थे तृतीया 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापकाद्विनापि सहशब्दप्रयोगेण । ततः 'आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा' इति भरतोक्तेः 'आयुष्मन्' इति संबुद्धिः । **कृष्णेति** । कृष्णसारे मृगविशेषेऽधिज्यकार्मुकेऽधिरूढगुणधनुषि त्वयि च चक्षुर्ददत् । अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । चकारेण तुल्यकालता द्योत्यते । ततश्चैकस्य चक्षुषो युगपदनेकत्र वर्तमानत्वाद्विशेषालंकारः । मृगरूपधरयज्ञानुसारिणम् । प्रकृते तदनुसारित्वं प्रकरणलभ्यम् । साक्षात्पिनाकिनं महादेवं पश्यामीवेत्युत्प्रेक्षा । यतोऽत्र सतोः प्रकृताप्रकृतयोरसतस्तादात्म्यसंबन्धमात्रस्य संभाव्यमानत्वात् । क्वचिदुभयोरसतोरपि 'कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव' इति यथा । नोपमा साक्षाच्छब्दवैयर्थ्यात्क्रियानन्तरमिवशब्दप्रयोगाच्च । 'नोपमानं तिङन्तेन' इति भामहोक्तेः । ददच्चक्षुः पश्यामीति क्रियाद्वयग्रहणाच्च । उपमायां तु पिनाकिनमिव साक्षात्पश्यामीत्येवं योजने ददच्चक्षुरित्यनेन पौनरुक्त्यमेव । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । सारङ्गेण मृगेण । 'अयं पुनरिदानीमपि' इति श्लोकशेषः । **ग्रीवेति** । पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । इदानीमप्ययं पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरुदग्रप्लुतत्वादुत्कटोत्प्लवनाद्वियत्याकाशे बहुतरमधिकं प्रयाति प्रकृष्टं यातीति । अनेन गमनस्य प्रकर्ष उक्तः । बहुतरमिति देशाधिक्यमुक्तम् । उर्व्यां स्तोकमल्पं यातीति अनेन पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः । कीदृक् । अनु पश्चात्पतति स्यन्दने रथे ग्रीवाभङ्गेनाभिरामं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारंवारं बद्धदृष्टिर्दत्तचक्षुः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने' इत्यमरः ।

सूतः—आयुष्मन्, उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संप्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

शरपतनभयाद्बाणपातत्रासेन भूयसाधिकेन पश्चार्धेन पूर्वकायं प्रविष्ट इवेति गम्योत्प्रेक्षा । गोलकीभूत इवेत्यर्थः । 'पश्चात्' इति सूत्रेण 'अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्य पश्चभावो वक्तव्यः' इत्युक्त्वा 'अर्धे विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन पश्चार्धेति सिद्धम् । पुनः कीदृक् । अर्धावलीढैरर्धजग्धैरिति दर्भाणां मुखान्तःसत्त्वे हेतुत्वेनोपात्तम् । श्रमेण विवृतं व्यात्तं यन्मुखं तस्माद्भ्रंशिभिरधःपतद्भिर्दर्भैः कीर्णवर्त्मा व्याप्तमार्गः । भयाभूयेति यतियातीति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । श्रमेणेत्यत्र रसनाकाव्यलिङ्गम् । तल्लक्षणं यथा—'प्रत्युत्तरोत्तरार्थे यत्पूर्वपूर्वार्थहेतुतः । रसनाकाव्यलिङ्गं तत्' इति । परं परं प्रति यदा पूर्वस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यादित्येतच्छङ्क्यात्र न कार्या । यतस्तत्र हेतुत्वेनोपात्तः कारको हेतुर्विषयः । ज्ञापकस्योपात्तस्य हेतुत्वस्याङ्गीकारात् । नापि मालाकाव्यलिङ्गमत्र । एकं प्रति बहूनामुपात्तानां हेतुत्वेन तत्स्वीकारात् । स्वभावोक्तिश्च पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे हेतुश्च । अत्र प्रथमतृतीयचरणयोरार्थो हेतुः । द्वितीये शाब्दो हेतुरिति प्रक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । तस्य तद्व्यतिरेकेण वक्तुमशक्यत्वात् । मृगविशेषणत्वे प्रक्रमभङ्गान्तरस्यापत्तेः पश्चार्धविशेषणत्वेऽर्थासंगतिरित्यवधेयम् । काव्यलिङ्गद्वयरसनाकाव्यलिङ्गहेतुगम्योत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः । स्वभावोक्त्या सह तेषामङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः । स्वभावोक्तेरस्य च स एव । उक्तं च ध्वनिकृता—'रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधनम्' इति । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र भयानको रसो व्यङ्ग्यः । तस्य मृगगतं भयं स्थायिभावः । दुष्यन्ताधिष्ठितस्यन्दनालोकनमालम्बनविभागः । तदनुपतनशरपतनौत्सुक्यादीन्युद्दीपनविभावः । ग्रीवाभङ्गार्धभक्षिततृणस्खलनशुष्कौष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचाश्चवलादयोऽनुभावाः । त्रासश्रमशङ्कावेगादयो व्यभिचारिणः । कम्पादयः सात्त्विकाः । एतै रसो व्यज्यते । तदुक्तम्—'रक्षःपिशाचादिधनुष्पाण्यादेर्भीषणाकृतेः । दर्शनं श्रवणं शून्यागारारण्यप्रवेशयोः ॥ श्रवणं चानुसंधानं बन्धूनां वधबन्धयोः । एवमाद्या विभावाः स्युरथ नेत्रकराङ्घ्रिणः॥ मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पौ रोमाञ्चानां चयस्तथा । शुष्कोष्ठताल्वता कम्पहृदयत्वं विवर्णता ॥ मुखस्याथ परावृत्य वीक्षणं स्वाङ्गगोपनम् । पलायनं स्वरे भेदो गात्रस्तम्भो विलक्षता ॥ कांदिशीकत्वयुग्दृष्टिरनुभावा भवन्त्यमी । स्तम्भादयोऽश्रुतत्यक्ता दैन्यमावेगचापले ॥ शङ्कामोहावपि त्रासापस्मारमरणादयः ॥ यत्र संचारिणः स्थायि भयं स्यात्स भयानकः' इति । उद्घातिनी स्खलनयोग्या । 'उद्घातः

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य ।) आयुष्मन्, पश्य पश्य ।

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथा हि ।

कथ्यते पादस्खलने समुपक्रमे' इति विश्वः । रश्मीनां प्रग्रहाणां संयमनात् । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । मन्दीकृतोऽल्पीकृतः । विप्रकृष्टमतिदूरमन्तरं देशावकाशरूपं यस्य सः । दुरासदो दुष्प्रापः । अभीषवः प्रग्रहाः । 'अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ' इत्यमरः । रथवेगं निरूप्य दृष्ट्वेति कविवचनम् । **मुक्तेष्विति** । रश्मिषु प्रग्रहेषु मुक्तेषु संयमनान्मुक्तेषु । शिथिलितेष्विति यावत् । अमी तेजस्विनो धारापञ्चकनिपुणाः । जगत्यश्वरत्नीभूता इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । रथ्या रथवाहका अश्वाः । धावन्ति द्रुततरं गच्छन्ति । 'तद्वहतिरथयुग–' इति यत् । 'रथ्यो वोढा रथस्य यः' इत्यमरः । निरायतो नितरां दीर्घः पूर्वकायः पूर्वशरीरं येषां ते । निष्कम्पा निश्चलाश्चामराणां भूषार्थं बद्धानां शिखा अग्रभागा येषु ते । निभृतौ निश्चलावूर्ध्वौ कर्णौ यस्य सः । पश्चात्कृतैकशेषाणां बहुवचनम् । आत्मोद्धतैरपीति । नेम्युत्थितैस्तु सुतरामित्यपिशब्दार्थः । मृगस्य जवो वेगस्तदक्षमया तदक्षान्त्येवेति हेतूत्प्रेक्षा । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । स्वभावोक्तिः । वृत्त्यनुप्रासः । वसन्ततिलकावृत्तम् । सत्यमिति सूतोदा(द्रा)रभिन्नं वाक्यम् । चोऽप्यर्थे । हरितो हरिद्वर्णान् । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । नीलवर्णानिति यावत् । हरिताश्वानप्यतीत्यातिक्रम्य वाजिनोऽश्वा वर्तन्ते । वेगेन सूर्याश्वा अप्येभिर्जिता इत्यर्थः । 'हरिरिन्द्रे हरिर्विष्णौ हरिरश्वे हरी रवौ' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । अन्येषां का गण-

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरे किंचित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाटयति ।)

नेत्यपिशब्दार्थः । यदेति । आलोके दर्शने यत्सूक्ष्मम् । 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः । यद्दूरेण सूक्ष्मं दृश्यत इत्यर्थः । तत्सहसाकस्मादेव । तस्मिन्नेव क्षण इति यावत् । नयनयोर्विपुलतां व्रजति । स्थूलं दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन । यदर्धे विच्छिन्नं तत्सहसा नयनयोः कृतसंधानमिव कृतसंधानवद्भवति । यत्पूर्वं छिन्नं तत्तस्मिन्नेव क्षणे दूरत एकमिव दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि नयनयोः सहसा समरेखं भवतीत्यनुषज्यते । दूरत्वात्समा रेखाभोगो यस्य तत् । ऋज्वित्यर्थः । 'रेखा स्यादल्पके छद्मन्याभोगोल्लेखयोरपि' इति हैमः । नयनयोः समरेखं न वस्तुत इति गम्योत्प्रेक्षा । इवानुषङ्गेण समरेखमिवेति योज्यम् । स्वभावोक्तिर्विरोधाभास उत्प्रेक्षा च । अतएव यत्र स्थलद्वय उत्प्रेक्षा तत्रैवानुवाद्यांशे प्रकृत्येत्यस्य संबन्धः । क्रियाकारकभेदात्त्रिविधं दीपकमिति । मे मम । रथस्य जवाद्वेगात्क्षणमपि न किंचिद्दूरे न पार्श्वे । दक्षिणवामपार्श्वयोरित्यर्थः । अथ च पार्श्वे निकटे । क्षणादेव मम दूरे दक्षिणवामपार्श्वयोरपि निकटे च किमपि नास्तीत्यर्थः । अतएव पार्श्व इत्येकवचनोपादानम् । 'पार्श्वोऽवयवभेदे स्याच्चक्रोपायसमीपयोः' इति धरणिः । तेन यथासंख्यालंकारः । रथजवादिति हेतुश्च यद्यपि राजानकरुचकेन यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हेतुत्वेनोपादाने 'नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः' इत्यादाविव न कश्चिदलंकारः, यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वम् 'श्रमवितृतमुखभ्रंशिभिः' इत्यादौ तत्र काव्यलिङ्गमित्युक्तम्, तथापि भोजप्रभृतिभिरस्य हेतुनाम्नोक्तत्वादत्र तथोक्तिः । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः' इति । उदाहृतं च—'अस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे । आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम्' इति । अत्र च कारको हेतुः । एवमग्रेऽपि ज्ञापकहेत्वादावनुसंधेयम् । केचन हेतुकाव्यलिङ्गयोः पर्यायत्वमाहुः यदायदेति वतिवतेति नयनयोरिति छेकानुप्रासस्य वृत्त्यनुप्रासेन सह संसृष्टिः । ताभ्यां च सह श्रुत्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः दकारादीनां द्वात्रिंशतोऽक्षराणां दन्त्यानां सत्त्वात् । उक्तं च काव्यादर्शे—'यया कयाचिच्छ्रुत्या यत्समानमनुभूयते । तद्रूपादिपदासक्तिः सोऽनुप्रासो रसा-

(नेपथ्ये ।)

भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यावलोक्य च ।) आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(ससंभ्रमम् ।) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति ।)

वहः ॥ अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमादृतम्' इति । सरस्वतीकण्ठाभरणेऽपि—'प्रायेण श्रुत्यनुप्रासस्तेष्वनुप्रासनामकः । सनाथेव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रता ॥ निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवतः कवेः । पुण्यैरमुमनुप्रासं समाधिमति चेतसि' इति । शिखरिणीवृत्तम् । 'कृष्णसारे' इत्यारभ्यैतदन्तेन षट्त्रिंशद्भूषणमध्य आद्यं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'उपमाद्यैरलंकारैर्गुणैः श्लेषादिभिस्तथा । रत्नाद्यैर्बहुभिर्युक्तं भूषणैरिव भूषणम्' इति । सुधाकरेऽपि—'गुणालंकारबहुलं भाषणं भाषणं मतम्' इति । ननु धनिकेन 'षट्त्रिंशद्भूषणादीनि' इत्यादिचतुर्थपरिच्छेदोपान्त्यकारिकयैषामन्तर्भाव एवोक्त इति चेत् । मैवम् । भरतादिभिर्भिन्नतयोद्देशलक्षणयोः कृतत्वात् । तथा च षोडशाध्याये भरतः—'विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च । प्रोत्साहनोदाहरणे नियुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥ सारूपमिथ्याध्यवसायसिद्धिपदोच्चयभ्रंशमनोरथाश्च । आख्यामयाञ्जाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसंश्रयाश्च ॥ आशीः प्रियं वै कपटं क्षमा च प्राप्तिः क्षयश्चोत्तपनं तथैव । अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तियुक्ता कार्यानुभूतिः परिदेवनंच ॥ षट्त्रिंशदेतानि सलक्षणानि प्रोक्तानि निर्भूषणसंमितानि' इति । अभिनवभारत्यां भरतटीकायामभिनवगुप्ताचार्यैर्महता प्रबन्धेन भिन्नतया स्थापितानि । तथा चैकादशाध्याये नाटकलक्षणे—'षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितम्' इत्युक्तम् । तेन त्रयस्त्रिंशन्नाट्यालंकारा अपि संगृहीताः । तेन तानि ते चात्र यथासंभवं यथावसरं वक्ष्यन्ते । **नेपथ्य इति** । अप्रविष्टमेव यज्जवनिकान्तरे वदति तन्नेपथ्य इत्युच्यते । अन्तरसंधिश्चायं प्रकृतार्थसूचकत्वेन । उक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'स्वप्नो दूतश्च लेखश्च नेपथ्योक्तिस्तथैव च । आकाशवचनं चेति ज्ञेया ह्यन्तरसंधयः' इति । बाणपातवर्तिन इत्यनेन नैकट्यम् । कृष्णसारस्य मृगस्यान्तरे मध्ये । 'अथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण तु मध्ये स्युः' इत्यमरः । ससंभ्रमं सादरमिति वक्तिक्रियाविशेषणम् । एवमग्रेऽप्येतादृशस्थले योजनीयम् । प्रगृह्यन्तां प्रग्रहाकर्षणेन स्थिरीक्रियन्ताम् । 'इति रथं स्थापयति' इति कविवाक्यम् । आत्मना तृतीय इति द्वौ शिष्यौ स्वयं तृतीय इत्यर्थः । 'आत्मनश्च पूरणे' इति तृतीयाया

(ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो वैखानसः ।)

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य ।) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ १० ॥

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (इति यथोक्तं करोति ।)

वैखानसः—सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ ११ ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य ।) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः, प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपि च ।

अलुक् । एषामपि संस्कृतं पाठ्यम् । तदुक्तमादिभरते—'परिव्राण्मुनिशाक्येषु तापसश्रोत्रियेषु च । द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत्' इति । 'राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः' इति भरतोक्ते 'राजन्' इति संबोधनम् । **तत्साध्विति ।** तत्तस्मात्साधु यथा स्यादेवं कृतं संधानं यस्य तम् । साधुशब्देनापराद्धपृषत्काभावो व्यज्यते । सायकं बाणम् । प्रतिसंहर । प्रत्यावृत्य स्वं स्थानं प्रापयेत्यर्थः । तत्रान्वयव्यतिरेकौ हेतुत्वेनोद्दिशति—आर्तेति । वः शस्त्रमार्तानां पीडितानां त्राणाय रक्षणाय साधुपीडकानां दुष्टानां हिंसाया इत्यन्वयः । अनागस्यनपराधे । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । प्रहर्तुं नेति व्यतिरेकः उभयविधेयं काव्यलिङ्गम् । साधुसंधेति तर्तुत्राणेति छेकश्रुत्यनुप्रासौ । इति यथोक्तं करोति शरं तूणीरे निक्षिपतीति कविवचनम् । **जन्मेति ।** यस्य तव पुरोर्वंशे जन्म तस्य तवेदमस्मदुक्तकरणं युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप् । युक्तरूपत्वे प्रथमचरणार्थहेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । एवंगुणोपेतं स्वगुणयुक्तम् । यस्य कस्याप्यतिथेः सत्कारः कर्तव्यः किमुत राज्ञः, अतस्तदकरणेऽनौचित्यं स्यादित्यत आह—समिदाहरणायेति । ननु तद्यादृच्छिकमिदमावश्यकं तत्त्यागेनेदमेव कर्तव्य-

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ १२ ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

मित्यत आह—कुलपतेरिति । तेन तत्तत एव भविष्यति । अनेन स्वस्याप्राधान्यमुक्तम् । तल्लक्षणं पुराणे—'मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥' इति । अनुमालिनीतीरम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मालिनीनदीतीरे । कार्यातिपातः कार्यव्यासङ्गः । अतिथिषु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् । सत्कारः पूजा । 'वैखानसः—राजन् समिदाहरण–' इत्यादिना 'सत्कारः' इत्यन्तेन उल्लेखो नाम नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्—'कार्यदर्शक उल्लेखः' इति । **रम्या इति** । वेदबोधिताचरणत्वेन रम्यत्वम् । क्वचित् 'धर्म्याः' इति पाठः । धर्मादनपेता धर्म्याः । तेनैनोपनुतिधन्यत्वादि राज्ञो व्यज्यते । तपोधनानामित्यनेनात्यन्तविषयनैरपेक्ष्यम् । प्रतिहतविघ्ना इत्यनेनास्य प्रतापातिशयः । कियद्रक्षतीत्येनं प्रत्यार्थो हेतुः । क्रिया यागादिकर्म । आरम्भः शिक्षा देवतादिपूजनं संप्रधारणमर्थानां विचारश्चेष्टा च । अतएव बहुवचनम् । 'आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥' इत्यमरः । सम्यगवलोक्य न वस्तुस्थित्यान(त्याः) श्रवणेन । अपि तु स्वयं सम्यग्दृष्ट्वात्यन्तसंतोषकारिण्य इति भावः । ज्ञास्यसि न तु ज्ञानवान्न च जानासि । मौर्वी ज्या तस्याः किणश्चिह्नं तदङ्को भूषा यस्मिन्सः । 'अङ्को भूषणलक्ष्मसु' इति हैमः । अनेन तस्य सदैव जगत्त्रासापसारणोद्यम उक्तः । भुजः कियद्रक्षतीत्यन्यसहायानपेक्षत्वम् । एकवचनेन तस्मिन्नपि परानपेक्षत्वं ध्वनितम् । परिकरालंकारः । नन्वपुष्टार्थत्वदोषनिराकरणेन तदभावरूपस्य पुष्टार्थविशेषणत्वस्य स्वीकारेण गतार्थत्वात्परिकरस्य कथमलंकारत्वमिति चेत् । सत्यम् । तादृगनेकविशेषणनिबन्धे विच्छित्तिविशेषादलंकारत्वमस्योररीकृतम् । अतः पूर्वार्धे एवायमलंकारो नोत्तरार्धे । वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासौ । किणाङ्केति पुनरुक्तवदाभासः । काव्यलिङ्गमपि । आर्या । अपि संनिहितोऽत्रेति । अपिः प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । पुंव्यक्तिशिष्यादिसाध्ये कर्मणि यद्दुहितरमित्युक्तिस्तयोरन्ययोरपि सत्त्वे शकुन्तलामित्युक्तिः, तयास्या मुनेर्जीवितसर्वस्वत्वं ध्वन्यते । गान्धर्वादिविवाहस्यानायासेन संपादनं च । अतएव वक्ष्यति—'ममाप्यस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः' इति । अथ च प्रतिकूलं दैवं शापस्तस्योपश-

राजा—भवतु। तामेव द्रक्ष्यामि। सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति।

वैखानसः—साधयामस्तावत्। (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः।)

राजा—सूत, चोदयाश्वान्। पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (इति भूयो रथवेगं निरूपयति।)

राजा—(समन्तादवलोक्य।) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति।

सूतः—कथमिव।

राजा—किं न पश्यति भवान्। इह हि

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
  प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः
  स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः॥ १३॥

मनेन सपुत्रायास्तस्या राज्ञा स्वगृहानयनमपि सूचितम्। अतोऽस्य बीजवाक्यत्वमुपपन्नम्। 'जन्म यस्य' इत्यादिना 'तां द्रक्ष्यामि' इत्यन्तेन मुखसंधेरुपक्षेप इति प्रथममङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमादिभरते—'काव्यस्यार्थसमुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः' इति। [नीवारा इति।] तरूणां वृक्षाणामधो नीवारास्तृणधान्यानि सन्तीति क्रियासामान्ययोगान्न्यूनपददोषाभावः। एवमन्यवाक्येऽपि। कीदृशाः। शुका गर्भे मध्ये येषां तानि च कोटराणि तरुविवराणि तेषां मुखानि तेभ्यो भ्रष्टाः। मुखशब्देन नीवाराणां बाहुल्यम्। संपूर्णविशेषणेन सुपुष्टपक्षित्वेनाश्रममनोज्ञतया राज्ञो रतिर्ध्वन्यते। इदं पूर्वत्रार्थो हेतुः। इङ्गुदी तापसतरुस्तत्फलानि भिन्दन्तीति भिदः। उपलाः पाषाणाः। सूच्यन्ते द्योत्यन्ते एवेति सूतशङ्कापनोदः। सूच्यन्त इति कर्मकर्तरि। कीदृशाः। प्रकर्षेण स्निग्धाः। अत्र प्रशब्दः प्रकर्षं द्योतयन्निङ्गुदीफलानां सरसत्वमाचक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं द्योतयन्राज्ञस्तत्राभिरतिं ध्वनयति। विश्वासस्योपगमः प्राप्तिस्तस्मात्। उत्पन्नविश्वासा इत्यर्थः। अतएवाभिन्नगतयोऽपरित्यक्तस्वस्थितयो मृगाः शब्दं रथशब्दं सहन्ते। 'ना गतिर्मार्गे दशायां च' इति विश्वः। अनया स्वस्वचेष्टाविष्टमृगस्थित्याश्रममञ्जुलतया नायकस्य

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा ।) तपोवननिवासिनामुपरोधो माभूत् । एतावत्येवं रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम इदं तावद्गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति ।) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य । निमित्तं सूचयन् ।)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १४ ॥

प्रीत्युत्कर्षो व्यज्यते तोयाधारा देवखातादयस्तत्पथास्तन्मार्गाः । 'ऋक्पूरब्धूः–' इत्यस्याप्रत्ययः समासान्तः । वल्कलान्यर्थादार्द्राणि तेषां शिखा अग्राणि तेभ्यो निष्यन्दो जलस्रवणं तेन या रेखास्ताभिरङ्किताश्चिह्निताः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः–' इति विकल्पेन षत्वम् । अत्र बहुव्रीहिणैवार्थलाभे यदङ्कितपदं तेन प्रत्यग्रवत्तया सार्द्रत्वेनाश्रमस्य सुन्दरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयो ध्वनितः । क्वचिदिति वाक्यचतुष्टये संबध्यते । चकारः पूर्ववाक्यत्रयसमुच्चये । स्वभावोक्तिः । क्रियासमुच्चयालंकारः काव्यलिङ्गं च । वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोऽपि । तीवेती दन्त्ययोः, श्शु इति तालव्ययोः, कगेति कण्ठ्ययोः, टरेति ष्टेति मूर्धन्ययोः, स्तेति दंत्ययोः, रुणेति मूर्धन्ययोः संगतेः । एवमुत्तरचरणेष्वप्यूह्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् [छन्दः] स्तोकमल्पमन्तरं गत्वा । अवतीर्योपनीय प्रविश्येत्यादीनां कविवाक्यत्वाल्ल्यबन्तानाम् 'राजा वदति' इत्याद्यभ्यूहितकविवाक्यस्थक्रियया संबन्धः । एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम् । विनीतेत्यादिना नीतिनामा नाट्यालंकार उक्तः । तल्लक्षणम्—'नीतिः शास्त्रेण वर्तनम्' इति । 'इति सूतस्य' इति कविवाक्यम् । आर्द्रपृष्ठा इत्यनेन तेषां श्रमापनोद उक्तः । निमित्तं सूचयन्निति दक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयित्वा । अङ्गस्फुरणेनेत्यर्थः । 'निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः' इत्यमरः । **शान्तमिति** । इदं परिदृश्यमा-

(नेपथ्ये ।)

इदो इदो सहीओ ।

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य ।) अहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १५ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

१. इत इतः सख्यौ ।

नमाश्रमपदमाश्रमस्थानम् । तात्स्थ्यात्तन्निवासिजनाः । शान्तं शान्ताः शमप्रधानाः । निरीहा इत्यर्थः । अत्यन्तनिरीहत्वं द्योतयितुमचेतनस्य कर्तृत्वं कृतम् । इहाश्रमपदेऽस्य बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि कुतः । साकाङ्क्षेभ्यो विश्वामित्रप्रभृतिभ्यः संभवत्यपि । इह तु सुतरामसंभावनीयमित्यर्थः । अथवेत्याक्षेपे । भवितव्यानामवश्यभाव्यानां द्वाराण्युपायाः सर्वत्र भवन्ति । 'द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये' इति विश्वः । अर्थान्तरन्यासः । उक्ताक्षेपालंकारः । प्रथमयतौ वृत्त्यनुप्रासः । उत्तरत्र श्रुत्यनुप्रासः । अन्त्यदले भविभवेति वितवन्तीति छेकानुप्रासश्च । अनयार्यया परिकर इति द्वितीयमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः' इति । इत इतः सख्यौ । 'नायिकानां सखीनां च सौरसेनी प्रकीर्तिता' इति भरतोक्तेरासां पाठ्या सौरसेनीभाषा । 'सहीओ, इत्यत्र प्रथमम् 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' इति सूत्रे औकारस्य जसि जाते 'जश्शसोः' इत्यनुवर्तमाने 'स्त्रियामुदोतौ वा' इति जस ओकारः । 'हः' इत्यनुवर्तमाने 'खघथधभाम्' इति खस्य हः । क्वचित् 'सहा' इति पाठः । स तु विकल्पपक्षे जसो लोपे ज्ञेयः । दक्षिणेन वृक्षवाटिकामिति 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । स्वप्रमाणानुरूपैरिति स्वशब्देन प्रमाणपदसाहचर्यात्सामर्थ्यं लक्ष्यते । तस्य प्रमाणं मानं तदनुरूपैः । स्वशक्तियोग्यैरित्यर्थः । 'प्रमाणं मानशास्त्रयोः' इति धरणिः । निरूप्य दृष्ट्वा । अहो इति विस्मये । सौन्दर्यातिशयदर्शनेन विस्मयः । दृश्यते यत्तद्दर्शनं स्वरूपम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । मधुरं प्रियम् । हृदयंगममिति यावत् । 'मधुरं रसवत्स्वादु प्रियेषु' इति विश्वः । शुद्धान्तेति । आश्रमे वस्तुं शीलं यस्य । शीलार्थेन णिनिप्रत्ययेन तादृग्रूपासंभवो द्योत्यते । जनस्य सा-

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

शकुन्तला—ईदो इदो सहीओ ।

अनसूया—हला सउन्दले, तुवत्तो वि तादकस्सवस्स अस्समरुक्खआ पिअदरेत्ति तक्केमि । जेण णोमालिआकुसुमपेलवा तुमं वि एदाणं आलवालपूरणे णिउत्ता ।

---

१. इत इतः सख्यौ ।

२. हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

मान्यजनस्य । 'लोके जगद्भेदे पृथग्जनः' इति हैमः । शुद्धान्तो राजस्त्रियः । तात्स्थ्यादिति क्षीरस्वामी । तासां दुर्लभम् । इदं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं जगत्त्रयैकमोहनं वपुर्यदीति । विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तदा वनलताभिर्गुणैः सौगन्ध्यादिभिरुद्यानलता दूरीकृताः । तिरस्कृता इत्यर्थः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वादत्र कथितपददोषाभावः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । निदर्शनालंकारश्च । न दृष्टान्तः । निरपेक्षयोर्वाक्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तस्योक्तेः । राजानकमम्मटस्त्वत्र प्रतिवस्तूपमामाह । तन्न चतुरस्रम् । यतः शुद्धान्दुर्लभत्वं वनलताभिर्गुणैर्दूरीकरणत्वं नै(चै)कं तत्वम् । यदीत्यनेन वाक्यद्वयनिरासाच्च । 'सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा' इति तल्लक्षणम् । उदाहरणं च—'चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि । आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि' इति । यत्त्वेतत्समर्थनार्थमाधुनिकेन केनचिदुक्तम्—'वाक्यार्थवशात्साधारणधर्मस्योभयसंबन्धावगतिः' इति, तदपि न समीचीनम् । यतो वाक्यार्थेन साम्यमात्रं प्रतीयते । तच्च वस्तुप्रतिवस्तुरूपेण चेत्स्यात्प्रतिवस्तूपमा । बिम्बप्रतिबिम्बभावेन तस्यास्ताभिरेवाङ्गीक्रियमाणत्वादित्यलं पूर्वैः सह विवादेन । प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । यथोक्तव्यापारेति । वृक्षसेचनव्यापारवतीत्यर्थः । 'समानाभिस्तथा सख्यो हला भाष्याः परस्परम्' इति भरतोक्तेर्हलेति प्रयोगः । हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । कोऽल्पार्थे । येन नवमल्लि(मालि)काकुसुमपेलवा कोमला त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । त्वमपीत्यपिर्भिन्नक्रमः पेलवापीति योज्यः । 'पेलवं कोमले तनौ' इति शाश्वतः । आलवालं वृक्षमूलस्थितिस्थानम् । 'आलवालं विदुर्धाराधारणं द्रवतोऽम्भसः'

शकुन्तला—ण केअलं तादणिओओ एव्व । अत्थि मे सोदरसणेहो एदेसु । (इति वृक्षसेचनं रूपयति ।)

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शी खलु तत्रभवान्काश्यपः, य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
समिल्लतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥ १६ ॥

भवतु । पादपान्तर्हित एव विस्रब्धं तावदेनां पश्यामि । (इति तथा करोति ।)

१. न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु ।

इति । न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु । तातनियोगः पित्राज्ञा । सोदरस्नेहो भ्रातृस्नेहः । वृक्षसेचनं रूपयति । अभिनयतीत्यर्थः । तत्राभिनयः—नलिनीपद्मकोशौ कृत्वा स्कन्धप्रदेशं नीत्वावधूतेन शिरसा मनाङ्नामितया देहयष्ट्या च सहाधोमुखौ [अव]नीताविति । तल्लक्षणं तु—'अश्लिष्टस्वस्तिकौ सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ । मिथः पराङ्मुखौ कृत्वा यौ कृतौ पद्मकोशकौ ॥ नलिनीपद्मकोशौ तौ' इति । 'यदधः सकृदानीतमवनीतं तदुच्यते' इति । सेति पूर्वं या ऋषिभिरुक्ता । इदमिति । किलेत्यरुचौ । 'किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च' इति हैमः । य इदं पुरोदृश्यमानमनुपममव्याजमनोहरं स्वभावसुन्दरं वपुस्तपःक्षमं तपःसमर्थं साधयितुं कर्तुमिच्छति । ध्रुवं निश्चितम् । स ऋषिर्नीलोत्पलपत्रधारा पार्श्वदेशः । लक्षणया तैक्ष्ण्यसाम्याच्छिदिक्रियायोग्यत्वं फलम् । तया समिल्लतां छेत्तुं व्यवस्यति प्रयतते । क्वचित् 'शमीलताम्' इति पाठः । तस्या अतिकाठिन्येनोपमेयेऽत्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते । अत्र पूर्वार्धे विषमस्यैको भेदो व्यङ्ग्यः—'क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्' इत्युक्तेः । समस्तवाक्ये निदर्शना । 'अभवद्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः । निदर्शना' इत्युक्तेः । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशरूपः संकरः । समिल्लतामिति रूपकोपमयोः संदेहसंकरः । साधकबाधकप्रमाणाभावात् । छेदस्य न समर्थकत्वमुभयोः साधारण्यात् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । वाचकत्व इति शब्दाध्याहारापत्तेः । वंशस्थं वृत्तम् । अनेनाभिप्रायरूपं भूषणमुपन्यस्तम् । तल्लक्षणं तु—'अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थप्रकल्पना' इति । पादपान्तर्हितो वृक्षान्तर्हितः । विस्रब्धं

शकुन्तला—सहि अणसूए, अदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए णिअन्तिद म्हि । सिढिलेहि दाव णं ।

अनसूया—तह । (इति शिथिलयति ।)

प्रियंवदा—(सहासम् ।) एत्थ पओहरवित्थारइत्तअं अत्तणो जोव्वणं उवालह ।

राजा—काममननुरूपमस्या वयसो वल्कलं न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति । कुतः ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

१. सखि अनसूये, अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत् ।

२. तथा ।

३. अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौवनमुपालभस्व ।

विश्वासयुक्तम् । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । सखि अनसूये, अतिपिनद्धेनातिबद्धेन । 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्' इत्यमरः । वल्कलेन वृक्षत्वचा प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत् । 'एतदो णः स्यादौ क्वचित्' इत्यमि परे णादेशः । ततः 'अनोऽस्य' इत्यकारलोपः । ततो णमिति । तह इति तथेति । अत्र नियन्त्रणे पयोधराणां(रयोः) स्तनानां(नयोः) विस्तारयितृ आत्मनो यौवनमुपालभस्व । अस्या वयसः काममत्यर्थमननुरूपं वल्कलं पुनरलंकारश्रियं न पुष्यतीति न । अपि तु पुष्यतीत्यर्थः । अनेन शोभातिशयस्यावश्यकत्वं ध्वन्यते । वामनेऽपि 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति । तत्र हेतुत्वेन पद्यमवतारयति—**सरसिजमिति** । शैवलेन जलनील्यापि । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । विद्धं वेधितम् । 'विद्धः स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे' इति हैमः । प्रकृते तदर्थासंभवात्संबद्धत्वं लक्ष्यते । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । स एवात्र सातत्यवाचिना अनुना अनूद्यते । अनु-

ध्यायतीतिवत्सातत्ये तस्य प्रयोगात् । सरसिजं कमलं रम्यम् । नन्वाद्यन्तवाक्ययोस्तृतीययैव गतार्थत्वान्मध्यमवाक्य आकाङ्क्षाभावादेवानुविद्धमित्यत्रकररूपमिति चेन्न । उपमेयेतिपिनद्धेत्यादिना प्रकृतं तत् । मध्यवाक्ये त्वङ्कस्येन्दुशरीरान्तर्गतत्वं प्रसिद्धमेवेति नापेक्ष्यते तद्वचनमुभयत्र । अत्र तु सरसिजस्योद्भूतस्यानुद्भूतस्य वा शैवलेनाविनाभावात्सुष्ठूक्तमनुविद्धमिति । अतएव न विशेषणप्रक्रमभङ्गः । हिमांशोश्चन्द्रस्य मलिनं लक्ष्म लक्ष्मीं शोभां तनोति । अर्थाद्धिमांशोरेव । अत्रोपमानस्याकर्तृत्वात्कर्तृप्रक्रमभङ्गः । अथ च कलङ्कस्योपमानत्वप्रतीतेरवाच्यवचनम् । तस्य चोपमानत्वेऽन्येन संबद्धत्वमनुक्तमिति वाच्यवचनम् । किं च लक्ष्मणैव मलिनत्वे प्राप्ते तद्वचनादपुष्टार्थत्वम् । हिमांशोर्लक्ष्मेति संबन्धे लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र संबन्ध्यन्तराकाङ्क्षा लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र हिमांशोरिति संबन्धे लक्ष्मेत्येतत्साकाङ्क्षमिति संबन्धे कष्टत्वम् । हिमांशुपदस्यावृत्तावव्ययादेः(?) कारणस्याभावात्सतोऽपि शब्दस्यान्यत्रान्वयात् । वाक्यत्रयं पदकदम्बकात्मकं द्वितीयं तु क्रिया कारकान्वितेत्येतद्रूपम् । तेन वाक्यप्रक्रमभङ्गोऽपि । लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र सामान्यधर्मस्यार्थत्वेन प्रतीतेरर्थस्य कष्टत्वं चेत्यादिदोषपरिहाराय 'शिशिरकिरणमाली सुन्दरो लक्ष्मणापि' इति पठनीयम् । असत्संबद्धाश्चेन्मञ्जुलाः, सत्संबद्धाः किमु वक्तव्या इत्यपिशब्दार्थः प्रकृतस्य लिङ्गनिर्देशेनोपमानव्याजेन पुंनपुंसकनिर्देशाच्च स्वभावसुन्दरस्यैतत्त्रितयसंबद्ध(न्ध)हीनेनाप्यसत्तिः शोभाविनाशिका न भवतीति व्यज्यते । इयं पुरोदृश्यमाना । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । 'मम लोचनयोः सुधारसकल्लोलिनी त्रिजगत्कन्याललामभूता' इत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तन्वीत्युपमेयनिर्देशः । तेनोपमेयनिर्देशेन वाक्ये विशेषणाधिक्यं न शङ्कनीयम् । त्रिष्वपि रम्यत्वे समानेऽप्यत्र तस्याधिक्यमितीदमेव विधेयम् । यथा 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दधनि विधिः संचार्यते तथेहाप्याधिक्ये । तेन नायिकको(?) व्यज्यते । इतश्च वक्ष्यमाणभावोदयस्याङ्कुरत्वं व्यङ्ग्यम् । मधुराणां सुन्दराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । अपि तु सर्वम् । हीनमहीनं स्वसंबद्धं चेति सामान्यस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः । मधुरशब्दो रसवाचकः प्रकृते बाधितमुख्यार्थः सन् , सर्वविषयरञ्जकत्वतर्पकत्वमेककार्यकरत्वेन संबन्धेन लक्षयन्स्वातिशयसमभिलाषविषयत्वं नात्राश्चर्यमिति ध्वनयति । अत्र पादत्रये साधारणधर्मस्य रम्यलक्ष्मीविस्तारमनोज्ञपदैरभिधानान्मालाप्रतिवस्तूपमा । वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः । अर्थालंकारयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । एवमग्रेऽपि संकरसंसृष्टी ऊह्येये । ग्रन्थगौरवभीत्या क्वचिदेव वक्तव्ये । मालिनीवृत्तम् । अनेन माधुर्यं नामायमजोऽलंकार उक्तः । तल्लक्षणम्—'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इति । अनेन प्रसिद्धिर्नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'प्रसिद्धिर्लोकविख्यातैर्वाक्यै-

शकुन्तला—(अग्रतोऽवलोक्य।) एसो वादेरिदपल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ मं केसररुक्खओ। जाव णं संभावेमि। (इति परिक्रामति।)

प्रियंवदा—हला सउन्दले, एत्थ एव्व दाव मुहुत्तअं चिट्ठ। जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिभादि।

शकुन्तला—अदो क्खु पिअंवदा सि तुमं।

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा। अस्याः खलु

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम्॥ १८॥

---

१. एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः। यावदेनं संभावयामि।

२. हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठ, यावत्त्वयोपगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति।

३. अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्।

रर्थप्रसाधनम्' इति। एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षको बकुलवृक्षः। अल्पार्थे कः। इदं चैकदेशविवर्तिरूपकम्। तेन केसरवृक्षस्य वयस्यत्वमपि रूपितं भवति। तेनायमर्थः। यथा कश्चन सखात्यन्तमुत्कण्ठितोऽङ्गुलीचालनेन मित्रं त्वरयति तद्वदिति। यावदेनं संभावयामि। अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठ, यावत्त्वोपगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति। अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्। एताभ्यां प्रियंवदाशकुन्तलावचनाभ्यां निरुक्तमिति भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणम्—'निरुक्तिर्निरवद्योक्तिर्नामान्यर्थप्रसिद्धये' इति। यत्प्रियंवदया लतालमारोपितं तत्साधयति—**अस्या इति**। अधरोऽधरोष्ठः। किसलय इव रागो यस्य स पल्लवाताम्रः। बाहू विटपौ स्कन्धोर्ध्वशाखे तदनुकारिणौ तत्सदृशौ। यत्कात्यः—'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति। कोमलशब्देनाप्रजलं तयोर्व्यज्यते। अङ्गेषु संनद्धं संनाहं प्रापितम्। अत्युत्कटमिति यावत्। अत्राङ्गेष्विति बहुवचनेन वदने कान्तिमत्ता, नयनयोस्तरलता, कण्ठे कम्बुत्रिरेखावत्त्वम्, वक्षसि स्तनोज्जृम्भणम्, नाभौ गभीरता, नितम्बे मध्यनिम्नत्वम्, उभयभागे चतुरस्रत्वम्, जघनजङ्घाजानुमण्डलोरुदेशानां मांसलत्वं, गतौ सविला-

अनसूया—हला सउन्दले, इअं सअंवरवहू सहआरस्स तुए किदणामहेआ वणजोसिणित्ति णोमालिआ । णं विसुमरिदा सि ।

शकुन्तला—[2]तदा अत्ताणं वि विसुमरिस्सं । (लतामुपेत्यावलोक्य च ।) हला, रमणीए क्खु काले इमस्स लदापाअवमिहुणस्स वइअरो संवुत्तो । णवकुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, सिणिद्धपल्लवदाए उवभोअक्खमो सहआरो । (इति पश्यन्ती तिष्ठति ।)

---

१. हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यसि ।

२. तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । हला, रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना, स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सहकारः ।

सत्वमित्यादि ध्वनितम् । संनद्धशब्दः प्रकृते बाधितमुख्यार्थः सन्, यः संनद्धो भवत्युत्साहेन प्रकटो भवतीति प्राकट्यसंबन्धेन यौवनं लक्षयंस्तद्गतमतिशयं व्यनक्ति । यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम् । कुसुममिति जात्येकवचनम् । अङ्गेषु संनद्धमित्यत्रापि योजनीयम् । लताङ्गेषु संनद्धमित्यर्थः । हस्तादिस्पृष्टस्य मलिनत्वादिसंभवात् । एवमनुच्छिष्टयौवनत्वेन कन्यात्वं ध्वनयता स्वयोग्यत्वं ध्वनितम् । ततश्च वक्ष्यमाणोदयस्याङ्कुरत्वे पर्यवसानम् । समासगा आर्थी समासगा गौणी पूर्णा श्रौतीत्युपमानां संसृष्टिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन वार्तिकेन समासः । नन्वत्र वार्तिक उत्तरपदलोपो विहितः । प्रकृते च नोत्तरपदलोप इति कथं समासः । उच्यते । अत्र वार्तिके महाभाष्यकैयटकारप्रमुखैः 'उष्ट्रो मुखमस्य' इत्येव विग्रहः कार्यः । अवयवधर्मेण समुदायधर्मव्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेति । न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यते तेन सामर्थ्यात्सदृशावयवावगतिः । तेन मुखेन मुखस्य सादृश्यं सिध्यति । तेन मुखमिव मुखमस्येत्यर्थः सिद्धो भवति । तेनोत्तरपदलोपो न वक्तव्यः । तेन चन्द्रमुखी पुण्डरीकाक्ष इत्यादि सिद्धमिति सिद्धान्तितम् । बहुव्रीहेरुपमाद्योतकत्वम् । अचेतनानुकारः कर्तुं न शक्यत इति सादृश्यं लक्ष्यम् । अतो गौणी । इयं च महता युक्तिसंदर्भेणोपमाप्रपञ्चे मया निरूपिता । इवादिसद्भावात्तृतीया पूर्णा श्रौती । 'बाहू मृदुलविटपाविव प्रतनू' इति पठित्वोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । अनेन पदोच्चयमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'संबद्धार्थानुरूपो यः पदौघः स पदोच्चयः' इति । इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यसि । तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । रमणीये खलु काल एतस्य लतापा-

प्रियंवदा—अणसूए, जाणासि किं सउन्दला वणजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्खदित्ति।

अनसूया—णे क्खु विभावेमि। कहेहि।

प्रियंवदा—जह वणजोसिणी अणुरूवेण पाअवेण संगदा। अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअंत्ति।

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो। (इति कलशमावर्जयति।)

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात्। अथवा कृतं संदेहेन।

१. अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति।

२. न खलु विभावयामि। कथय।

३. यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता, अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति।

४. एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः।

दपमिथुनस्य व्यतिकरः संश्लेषः संवृत्तः। नवकुसुमयौवना नवानि प्रथमोद्गतानि कुसुमानि तान्येव यौवनं यस्याः सा वनज्योत्स्ना स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सहकारः। नवं कुसुमं रजोदर्शनं च यस्याः सा। स्निग्धश्चासौ पल्लवो विटप(ट)श्च तत्त्वेनेति नायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः। इति पश्यन्ती तिष्ठतीति कविवाक्यम्। अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति। न खलु विभावयामि। कथय। यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता। अपि नामेति संभावनायाम्। एवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति। एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः। 'राजा—कथमियम्' इत्याद्येतदन्तेन विलोभनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'गुणानां वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमितीरितम्' इति। अपि नामेति संभावनायाम्। असवर्णमसमानं क्षत्रियादि क्षेत्रं कलत्रं तत्संभवा तत उत्पन्ना। 'क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः। कृतमित्यलमर्थेऽव्ययम्। तद्योगे 'वारणार्थयोगे तृतीया' इति तृतीया। संदेहेनालमित्यर्थः। 'कृतमिति

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) अम्मो । सलिलसेअसंभमुग्गदो णोमालिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टइ । (इति भ्रमरबाधां रूपयति ।)

---

१. अम्मो । सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नवमालिकामुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते ।

निषेधनिवारणयोः' इति वर्धमानः । तदेव वंशस्थेन द्रढयति—**असंशयमिति** । क्षत्रं क्षत्रियस्तस्य परिग्रहः स्त्रीत्वेनाङ्गीकारस्तत्क्षमा तत्समर्था । 'क्षत्रं क्षत्रियराजन्यौ' इति नाममाला । 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः' इति विश्वः । अत्र मत्परिग्रहक्षमेति वक्तव्ये क्षत्रेति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तथा च नायकगतमौचित्यं ध्वनितम् । यद्यस्मादार्यं श्रेष्ठं मे मम जितेन्द्रियस्य पुरुवंशोत्पन्नस्य दुष्यन्तस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । मनोऽस्यां स्त्रीसृष्टिरत्नभूतायामभिलाष्यभिलाषयुक्तम् । हि यस्मात्सतां संदेहपदेषु संदेहस्थानेष्वन्तःकरणस्य प्रवृत्तयो वर्तनानि प्रमाणम् । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इत्यमरः । तेन पुनरुक्तवदाभासो नामालंकारः । अर्थान्तरन्यासकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । अनेन परिन्यास इत्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'तन्निष्पत्तेस्तु कथनं परिन्यासं प्रचक्षते' इति । नन्वङ्गोद्देशवाक्ये 'उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्' इत्युद्दिष्टम् । उदाहरणे च कथं व्यत्यय इति चेत् । नैष दोषः । यत उक्तं सुधाकरे—'मुखादिसंधिष्वङ्गानां क्रमो नायं विवक्षितः । क्रमस्यानादृतत्वेन भरतादिभिरादिमैः ॥ लक्ष्येषु व्युत्क्रमेणापि कथनेन विचक्षणैः' इति । यद्यपि मम हृदये विश्वासस्तथापि व्यवहारार्थं तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ज्ञास्यामि । ससंभ्रमं सभयम् । भयहेतुश्च वक्ष्यमाणः । अम्मो आश्चर्ये । 'अव्ययम्' इत्यधिकारे 'अम्मो आश्चर्ये' इति सूत्रम् । सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नवमालिकामुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । वदनं लक्ष्मीकृत्यागच्छतीत्यर्थः । अनेन पद्मिनीत्वमुक्तमस्याः । यदाहुः—कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धः सुर(र)त-

राजा—(सस्पृहम्।)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २० ॥

पयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे' इति। भ्रमरबाधां रूपयति। अभिनयतीत्यर्थः। स चाभिनयो विधुतेन शिरसा, कम्पितेनाधरेण, मुखदेशस्थितेन पराङ्मुखतलेन चञ्चलेन पताकेनेति। तल्लक्षणानि—'तिर्यग्गतं द्रुततरं विधुतं तत्प्रयुज्यते। शीतार्ते ज्वरिते भीते' इति। 'व्यथायां कम्पितोऽन्वर्थो भीतौ शीते जये रुषि' इति। 'तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत्। पताकः संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः' इति। **चलापाङ्गामिति**। हे मधुकर, वयं कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेषास्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेत्, कथं नु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनो राज्यपदवीमधिशेते ते वयम्। बहुवचनेन स्वस्मिन्पूजा। अस्मच्छब्दः सकलधराधिपत्यपुरुवंशोत्पन्नत्वानेकविधाभिलाषचाटुकप्रवणत्वेत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः। तत्त्वान्वेषाद्वस्तुवृत्तान्वेषणया हताः निरुद्धप्रवृत्तय इत्यर्थः। आयासमात्रपात्रीभूता इति भावः। 'मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः' इत्यमरः। त्वमित्येकवचनेनास्य निकृष्टत्वम्। युष्मच्छब्दस्तु स्फुटज्ञानराहित्याद्यर्थान्तरसंक्रमितः। अतएव मधुकरेति संबुद्धिः। कृती। कृतबहुकृत्य इत्यर्थः। 'भूमार्थे इनिः'। खल्विति निपातेनायत्नसिद्धं तव चरितार्थत्वमिति ध्वन्यते। अथ हता इति विशेषणोपादानात्सविशेषणस्य निषेधो वक्तव्य इति बहुवचननिषेधाद्वयमित्यनुपपन्नमिति केचित्। तदविचारितरमणीयम्। यतो विशेषणं द्विविधम्, अनुवाद्यं विधेयं च। तत्रानुवाद्यविशेषणेऽयं निषेधो न विधेये। अत्र च तस्य विधेयत्वान्नानुपपत्तिः। तथा च वृत्तावुदाहृतम्—'पटुरहं ब्रवीमि' इति। अत्रैव पदमञ्जरीकारवचनम्—'कथम् त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः' इति। अत्रोन्नतत्वं विधीयते। 'नहि विधेयोऽर्थो विशेषणं भवति' इति। तत्कथमित्याह—चलेति। चलापाङ्गामित्यनुवाद्यविशेषणम्। वेपथुमतीं त्वदाशङ्काकातराम्। दृशं नीलोत्पलधिया पुनः स्पृशसि। रहस्यमाख्यातुं शीलं यस्य स इव कर्णान्तिकचरः श्रवणसमीपगो मृदु ध्वनसि श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नीलोत्पलाशङ्कानपगमाच्च तत्रैव दन्ध्वन्यमान आस्से। करौ व्याधुन्वत्याः सहजसौकुमार्यत्रासकातरायाश्च रतिनिधानभूतं विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरबन्धूकबन्धुरमधरं पिबसीति प्राञ्चः। अधुनातनास्तु चलापा-

ङ्गं दृष्ट इत्यनुवाद्यविशेषणं वाक्यत्रयशेषभूतम् । एवमन्तिकचर इत्यपि । तत्र यतोऽन्तिकचरस्ततश्चलापाङ्गं । दृष्ट इति हेतुहेतुमद्भावशेषभूतत्वादेव नावृत्तिः । यतो दृष्टस्ततः स्पृशसि स्वनसीति योज्यम् । 'कर्णान्तिक—'इत्यादिपाठे 'चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता' इत्यादिवदभवन्मतयोगः स्यात् । न च स्पृशसीत्यनेनैव नैकट्ये लब्धे प्रथमवाक्यस्य नोपयोग इति वाच्यम् । एवं कर्णे इत्यत्रापि सामीप्याधिकरणेनैव गतार्थत्वात्तत्रापि । एवमुत्तरत्रापीत्यवकरतैव स्यात् । तेन तदुक्तिः स्वभावोक्तिपोषायैवेत्यवधेयम् । अतएव कर्णे इत्येकवचनम् । यदा यदपाङ्गेन पश्यति तदा तत्रेन्दीवरभ्रान्त्येष्टलाभेन स्वनति । वेपथुमतीं कम्पमानाम् । भयस्वभावात्तादृक्त्वम् । अर्थादृशं दर्शनक्रियायां करणत्वेन प्रस्तुतत्वात्तस्याः स्पृशसीति दृगंशुस्पर्शनमेव वस्तुतस्तस्य । उपचारात्तथोक्तिः समासोक्तौ धर्मारोपार्थमिदम् । तेन विना तस्या उज्जीवनाभावादिति स्थितमाकरे । अतएव साक्षाद्विशेष्यानुपादानम् । हठकामुकत्वव्यवहारारोपार्थं च । अन्यथा सा स्त्रीजातिः, तत्रापि मुग्धा, तत्रापि तपस्विनी, तेन सुतरां तत्स्पर्शं सोढुमसहा । तस्यापि कीटकविशेषस्यायं भावः । स्पर्शे दशत्येवेति यथाव्याख्यातमेव चारु । बहुश इत्यपि मत्कृतव्याख्यानुसारेणैवोपपद्यते । यथाश्रुततया बहुत्वेन हेतुं वक्ष्यामः । समारोपे तु यथा कश्चित्प्रथमसाहसां कम्पमानां कांचिन्नायिकां स्पृशति स्पृष्टकेनालिङ्गनेन योजयति । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तिः । कर्णे मृदु यथा स्यात्तथा स्वनसीति स्वभावोक्तिरेव । तत्र रहस्याख्यायीवेत्युत्प्रेक्षा समारोपसाधिकैव । तथा कपोले चुम्बनविशेषो व्यज्यते । कामिनोऽपि रहस्याख्यानं व्याजश्चुम्बनमेव प्रधानम् । 'करौ व्याधुन्वत्याः' इति विशेषणं पूर्वत्र समानमपि चुम्बने यत्करधूननं तत्स्फोरणार्थमौचित्येनात्र कविना निबद्धम् । अतएव विविधमासमन्तादित्युपसर्गद्वयनिबन्धः । चुम्बने तु 'करौ धुनाना नवपल्लवाकृती' इतिवत्कामशास्त्रे केवलस्यैवं प्रयोग उक्तः । इदमेव बहुत्वे बीजमित्यवधेयम् । 'विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तिः' इति संबन्धिबोधः । तस्या रतिसर्वस्वं संभोगनिधानम् । निधानत्वं च प्रथमतः प्राप्यत्वेन । तेनैव तन्निर्वाहात् । 'आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेव' इत्युक्तेरालिङ्गनचुम्बनयोः पूर्वत्वम् । अनेन नायकाभिप्रायो व्यज्यते । अधरं न तूत्तरोष्ठं पूर्वोक्तविशेषणस्य तत्रैव संभवात् । तत्रैवास्य कविभिरङ्गीकारात् । पिबसि सादरमवलोकयसीति भ्रमरपक्षे । अन्यथा तेन दंश एव क्रियेतेत्युक्तमेव प्राक् । आरोपपक्षे चुम्बसीति । श्लेषः । वयं हतास्त्वं कृतीति व्यतिरेकः । नीलोत्पलादिभ्रान्त्या भ्रान्तिमान् । भ्रमरस्वभावोक्तिः । त्वं कृतीत्यत्र चरणत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । आद्यवाक्यद्वये रशनाकाव्यलिङ्गमपि । श्रुत्यनुप्रासश्च शिखरिणीवृत्तम् । यद्यपि हता इत्युक्तं तथाप्यभिलाषचाटुकप्रवणत्वेन

शकुन्तला—णं एसो दुट्ठो विरमदि । अण्णदो गमिस्सं । (प-दान्तरे स्थित्वा सदृष्टिक्षेपम् ।) कहं इदो वि आअच्छदि । हला, परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण दुट्ठमहुअरेण पडिहूअमाणं ।

उभे—(सस्मितम् ।) का वअं परित्तादुं । दुस्सन्दं अक्कन्द । राअरक्खिदव्वाइं तवोवणाइं णाम ।

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम्—(इत्यर्धोक्ते । स्वगतम् ।) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम् ।) कहं इदोवि मं अणुसरदि ।

राजा—(सत्वरमुपसृत्य ।)

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २१ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः ।)

---

१. न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्यागच्छति । हला, परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानाम् ।

२. के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।

३. कथमितोऽपि मामनुसरति ।

तत्सुखागमस्य भावात्प्राप्तिरित्यङ्गमुपक्षिप्तम् । यतो धनिकेनोक्तम्—'साक्षात्पारंपर्येण वा विधेयानि' इति । तल्लक्षणं तु—'सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते' इति । न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि पदान्तरे स्थानान्तरे । कथमितोऽप्यागच्छति । परित्रायेथां मां दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानाम् । के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि । नामेति प्रसिद्धौ । स्वगतमिति । 'अश्राव्यं स्वगतम्' इति तल्लक्षणात् । राजभावो राजत्वम् । कथमितोऽपि मामनुसरति । क इति । दुर्विनीतानामविनीतानां दु-

अनसूया—अज्ज, ण क्खु किंवि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही महुअरेण अहिहूअमाणा कादरीभूदा । (इति शकुन्तलां दर्शयति ।)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा ।) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—दाणिं अदिहिविसेसलाहेण । हला सउन्दले, गच्छ उडअं । फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदअं भविस्सदि ।

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

---

१. आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता ।

२. इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छोटजम् । फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

ष्टानां शासितरि दण्डादिना शिक्षके पौरवे पुरुवंशोत्पन्ने । वसुमतीं भूमिं च । अथ च वसुमतीमिति रक्षायोग्यत्वं ध्वनितम् । शासति सति । कोऽयमिति क्रोधेनोक्तिः । मुग्धास्वचतुरासु तपस्विकन्यास्वविनयमाचरति । तपस्विशब्देनात्यन्तासंभाव्याविनयस्थानत्वं व्यज्यते । अत्र भ्रमर इति मयि दुष्यन्त इति शकुन्तलायां चेति विशेषे प्रस्तुते कोऽयमित्यादेः सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अनया चैतत्प्रतापस्य व्यापकत्वं व्यञ्जयन्त्या तस्य राजभावगोपनं ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । अनेन दण्डलक्षणं संध्यङ्गान्तरमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्या च तर्जनम्' इति । आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता । साध्वसादवचना तिष्ठतीति कविवचनम् । इदानीमतिथिविशेषलाभेन । तल्लाभेनेत्यर्थः । अनेनानुवृत्तिनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः तल्लक्षणं तु—'प्रश्रयादनुवर्तनम् । अनुवृत्तिः' इति । हला शकुन्तले, गच्छोटजम् । 'मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति । सूनृतया सत्यया प्रियया च । 'सू-

प्रियंवदा—तेण[1] हि इमस्सिं पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदिआए मुहुत्तअं उवविसिअ परिस्समविणोदं करेदु अज्जो ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया—हला[2] सउन्दले, उइदं णो पज्जुवासणं अदिहीणं । एत्थ उवविसह्म । (इति सर्वा उपविशन्ति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं[3] णु क्खु इमं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो विआरस्स गमणीअह्मि संवुत्ता ।

राजा—(सर्वा विलोक्य ।) अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसूए[4], को णु क्खु एसो चउरगम्भीराकिदी चउरं पिअं आलबन्तो पहावबन्दो विअ लक्खीअदि ।

---

१. तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः ।

२. हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोपविशामः ।

३. किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।

४. अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिश्चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिब लक्ष्यते ।

नृतं तु प्रिये सख्ये' इत्यमरः । तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं परिश्रमप्रशमं करोत्वार्यः । 'पुंस्त्रियोर्वा' इत्यनुवर्तमाने 'सिंसयोरत्' इति सूत्रेण विकल्पेनाकारादेशे अस्सिं अस्स इमस्सिं इमस्सेति स्त्रीपुंसयोः समानं रूपम् । अनेन कर्मणा वृक्षसेचनेन । उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोपविशामः । आत्मगतं स्वगतमित्यस्य पर्यायः । किं नु खल्विति जिज्ञासायाम् । 'खलु वीप्सानिषेधयोः । जिज्ञासायामनुनये वाक्यालंकरणेऽपि च' इति हैमः । इमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीया विषयभूतास्मि संवृत्ता । अनेनास्या भावो नामाङ्गजो विकार उक्तः । तल्लक्षणं यथा—'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया' इति । जनान्तिकमिति । तल्लक्षणं

अनसूया—सहि, मम वि अत्थि कोदूहलं । पुच्छिस्सं दाव णं। (प्रकाशम् ।) अज्जस्स महुरालावजणिदो वीसम्भो मं मन्तावेदि कदमो अज्जेण राएसिणो वंसो अलंकरीअदि, कदमो वा विरहपज्जुस्सुअजणो किदो देसो, किंणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणगमणपरिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदो ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हिअअ, मा उत्तम्म । एसा तुए चिन्तिदाइं अणसूआ मन्तेदि ।

राजा—(आत्मगतम् ।) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वात्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम् ।)

---

१. सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् । आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्रम्भो मां मन्त्रयते कतम आर्येण राजर्षेर्वंशोऽलंक्रियते, कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः, किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः ।

२. हृदय, मोत्ताम्य । एषा त्वया चिन्तितान्यनसूया मन्त्रयते ।

दशरूपके—'त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्' इति । त्रिपताककरलक्षणं संगीतरत्नाकरे पताकलक्षणमुक्त्वा—'स एव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः' इति । अनसूये, को नु खल्वेष चतुरा गम्भीराकृतिर्यस्य स चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते । प्रभावः सामर्थ्यम् । सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् । प्रकाशमिति । तल्लक्षणं तु—'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' इति । आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्रम्भो विश्वासो मां मन्त्रयत इति स्वौद्धत्यपरिहारः । कतम आर्येण राजर्षेर्वंशोऽलंक्रियते । कस्मिन्नभिजने वंशालंकारस्य ते जनिरजनीत्यर्थः । कतमो वा विरहेण स्ववियोगेन पर्युत्सुक उत्कण्ठितो जनो यत्र स देशः कृतः । कस्माद्देशादागतोऽसीत्यर्थः । एतद्भङ्ग्योक्तिस्तु सकलगुणानुरागं ध्वनयति । किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदं स्थानमुपनीतः प्रापितः तपोवनपदेन नात्यधिकप्रयोजनत्वं सूचयति । अतएव परिश्रमपदम् । फलान्तराभावात्परिश्रममात्रमिति भावः । हृदय, मोत्ताम्य । एषा कर्त्री त्वया चिन्तितानि कर्मभूतान्यनसूया मन्त्रयते वदति । अनेन हावलक्षणो विकार उक्तः—'भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते' इति । भव-

भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः।

अनसूया—सणाहा दाणिं धम्मआरिणो।

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति।)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा। जनान्तिकम्।) हला सउन्दले, जइ एत्थ अज्ज तादो संणिहिदो भवे।

शकुन्तला—तदो किं भवे।

सख्यौ—इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं करिस्सदि।

---

१. सनाथा इदानीं धर्मचारिणः।

२. हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत्।

३. ततः किं भवेत्।

४. इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति।

तीति संबुद्धिः। पौरवेण राज्ञा दुष्यन्तेन। धर्मोऽधिकारस्तत्र। अथ च पुरुवंशोत्पन्नेन राज्ञा दुष्यन्तपित्रा। धर्माधिकारे राज्ये। सनाथा इदानीं धर्मचारिणः। वयमिति विशेषे वक्तव्ये धर्मचारिण इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा। तया च सर्वेषां तपस्विनां सनाथत्वं व्यञ्जयन्त्यैकदेशागमनस्य सर्वदेशगमनव्याप्तिं सूचयन्त्यासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिर्ध्वनिता। शृङ्गारलज्जां रूपयतीति परावृत्तेन शिरसा लज्जितया दृशा च। तल्लक्षणं तु—'पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम्। तत्कार्यं कोपलज्जादि कृते वक्त्रापसारणे' इति। 'मिथोऽभिगामिपक्ष्माग्राप्यधस्ताद्गततारका। पतितोर्ध्वपुटा दृष्टिर्लज्जायां लज्जिता मता' इति। अनेन हेलालक्षणोऽङ्गजो विकार उक्तः। तल्लक्षणं तु—'हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु' इति। अतएवोभयोराकारं विदित्वेति परस्परस्निग्धावलोकनेन। हला शकुन्तले, यद्यत्रार्यतातः संनिहितो भवेत्। ततः किं भवेत्। इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिस्सदि करिष्यति। कुर्यादित्यर्थः। 'भविष्यति स्सिः' इति सूत्रेण स्सिरादेशः। अत्र 'व्यत्ययश्च' इति सूत्रेण लादेशानां व्यत्यये विध्यर्थे भविष्यत्प्रत्ययः। अत्र जीवितसर्वस्वशब्देन विषयनिगरणाच्छकुन्तलाया उक्तेः पताकास्थानकमनेनोक्तम्। तल्लक्षणमादिभरते—'सहसैवार्थसंपत्तिर्नायकस्योपकारिका। पताकास्थानकं संधौ प्रथ-

शकुन्तला—तुह्मे[1] अवेध । किं वि हिअए करिअ मन्तेध । ण वो वअणं सुणिस्सं ।

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

सख्यौ—अज्ज[2], अनुग्गहो विअ इअं अब्भत्थणा ।

राजा—भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अनसूया—सुणादु[3] अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्तणामहेओ महाप्पहावो राएसी ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तं[4] णो पिअसहीए पहवं अवगच्छ । उज्झिआए सरीरसंवड्ढणादिहिं तादकस्सवो से पिदा ।

---

१. युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि ।

२. आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

३. शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः ।

४. तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

मे(?)तन्मतम्' इति । युवामपेतम् । कमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । मन्तेधेति 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' इत्यनेनाथामो ध्वमादेशे तस्य 'मध्यमस्येत्थाहचौ' इति हादेशः । 'एत्' इत्यनुवर्तमाने 'वर्तमाना पञ्चमी शतृषु वा' इति विकल्पेनैत्वे 'इह हचोर्हस्य' इति विकल्पेन धत्वे मन्तेह मन्तह मन्तेध मन्तधेति चातूरूप्यम् । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि । 'राजा—आत्मगतम्' इत्यादिनैतदन्तेनोदाहरणं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वाक्यं यद्गूढतुल्यार्थं तदुदाहरणं मतम्' इति । सखीगतं सखीसंबद्धम् । आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना । शाश्वते नित्ये । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्' इत्यमरः । शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रेण नामधेयं यस्य स महाप्रभावो राजर्षिः । तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमुत्पत्तिस्थानमवगच्छ । उज्झितायाः शरी-

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । गोदमीतीरे पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वट्टमाणस्स किंवि जादसङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा पेसिदा णिअमविग्घकालिणी ।

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् ।

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमए से उम्मादइत्तअं रूवं पेक्खिअ—(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति ।)

राजा—परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथाप्सरःसंभवैषा ।

अनसूया—अह इं ।

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २२ ॥

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति ।)

---

१. शृणोत्वार्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी ।

२. ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य ।

३. अथ किम् ।

रसंवर्धनादिभिस्तातकश्यपोऽस्याः पिता । शृणोत्वार्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्नियमविघ्नकारिणी मेनका नामाप्सराः प्रेषिता । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्' इत्युक्तेरेकवचनान्तोऽप्सरःशब्दः । तत उदारवसन्तसमये । प्राकृते पूर्वनिपातानियमः । तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य । 'राजा—परस्ताज्ज्ञायत एव' इत्यनेनानुक्तसिद्धिरिति । अह इं अथ किम् । उपपद्यते युज्यते । **मानुषीष्विति** । मनोरपत्यानि स्त्रियो मानुष्यस्तासु । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इत्यञ्षुकौ । ततः टिड्ढाणञ्–' इति ङीप् । एतेनासां पृथिव्यंशाधिक्यं ध्वनितम् । त्रिवृत्पञ्चीकरणपक्षयोरर्धषडंशानां ग्रहणात् । उक्तं च

'पृथिवी नित्यानित्या च । परमाणुरूपा नित्या, कार्यरूपा त्वनित्या । सापि शरीरेन्द्रियविषयरूपा । शरीरमस्मदादीनां प्रत्यक्षसिद्धम्' इति । एतच्च संभवः कथं वा स्याददः प्रति हेतुत्वेन योज्यम् । अतएवोपमाने वसुधातलादिति प्रतिवस्तुत्वेनोपादानम् । प्रतिव्यक्तिजातिसमाप्तेस्तासु रूपादीनां तारतम्यस्य प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानस्य 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । निर्जितरतिलावण्यस्य निरुपमस्य त्रिजगत्युपमानतां प्राप्तस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितम् । रूपं विद्यतेऽस्मिन्नस्य वा मत्वर्थीयोऽर्शआदिभ्योऽच् । तेन रूपवत इत्यर्थः । अन्यथास्येत्यनेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात् । रूपशब्दो लावण्यादीनामुपलक्षणम् । ते च 'यौवनं रूपलावण्ये सौन्दर्यमभिरूपता । मार्दवम्' [इति] । अतएव प्रभातरलमित्युपमानेन विशेषणाधिक्यं सौकुमार्यं चेत्यालम्बनगुणा मता इत्युक्तिः । तन्मध्ये प्रथमं यौवनस्य प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानत्वात्तद्विहापीतरेषां ग्रहणं रूपशब्देन । संभव उत्पत्तिः कथं वा स्यात् । अपि तु न स्यादेव । कथं वेति निपातसमुदायो निषेधे । अत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । क्व मानुष्यः, क्वेदं रूपमिति सामान्यतः प्रतीतम् । उपमालंकारस्यैको भेदो व्यङ्ग्यः । कीदृगित्याह—नेति । प्रभया दीप्त्या तरलमुज्ज्वलं भासुरम् । 'तरलश्चञ्चले खिङ्गे हारमध्यमणावपि । भासुरे च' इति विश्वः । ज्योतिश्चन्द्रादि । वसुधातलाद्भूस्वरूपान्नोदेति । न प्रकटीभवतीत्यर्थः । अत्र भूस्वरूपस्य, ज्योतिषश्च जन्यजनकभावाभावात्स्वत उत्पत्तिमङ्गीकृत्य विश्लेषमात्रे पञ्चमी प्रयुक्तेत्यवधेयम् । प्रकृते प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात् । संभावनायां लिङ् । उपमानवाक्ये प्रसिद्धत्वान्निषेधोक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । संभवः कथं वा स्यान्नोदेतीति च सामान्यधर्मस्य शब्दान्तरेणोक्तेरतिशयोक्तिमूला प्रतिवस्तूपमा । रूपादीनां लक्षणानि यथा—'अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिह कथ्यते ॥ मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः संनिवेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टसंधिबन्धो यस्तत्सौन्दर्यमितीर्यते ॥ यदात्मीयगुणोत्कर्षैस्त्वन्यच्च निकटस्थितम् । सारूप्यं नयनिष्ठाद्यैराभिरूप्यं तदुच्यते ॥ स्पृष्टं यत्राङ्गमस्पृष्टमिव स्यान्मार्दवं हि तत् । यत्स्पर्शासहनाङ्गेषु (?) कोमलस्यापि वस्तुनः ॥ तत्सौकुमार्यं त्रेधा स्यान्मुख्यमध्याधमक्रमात् । अङ्गं पुष्पादिसंस्पर्शासहं येन तदुत्तमम् ॥ न सहेत करस्पर्शं येनाङ्गं मध्यमं हि तत् । येनाङ्गमातपादीनामसहं तदिहाधमम्' इति । अन्ये तु मानुषीणां प्रतिबिम्बत्वेन वसुधाया उपात्तत्वात्संभवस्यचोदयः प्रतिबिम्बत्वेनोपात्त इति दृष्टान्तमाहुः । वस्तुतस्त्वयमेवोचितः । यतः पूर्वत्रालंकार आद्यभागे व्यङ्ग्यवाच्ययोः प्रतिवस्तुत्वमुत्तरत्र वाच्यलक्ष्ययोरिति । अनेन निदर्शनं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते' इति । अधोमुखी तिष्ठतीति स्वस्तुत्याकर्णनेन । ते-

राजा—(आत्मगतम् ।) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा ।) पुणो[1] वि वत्तुकामो विअ अज्जो ।

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं[2] विआरिअ । अणिअन्तणाणुओओ तवस्सिअणो णाम ।

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमा प्रदाना-
द्व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।
अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि-
राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २३ ॥

---

१. पुनरपि वक्तुकाम इवार्यः ।

२. अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।

नोत्तमत्वं ध्वनितम् । अथ च शृङ्गारलज्जाख्यो व्यभिचारी ध्वनितः, उभयानुभावत्वादधोमुखस्य । पुनरपि प्रष्टुकाम इवार्यः । अलंविचार्य । अनियन्त्रणानुयोगोऽप्रतिबन्धप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । तपस्विजनो नाम । 'णिओओ' इति पाठे नियोग आज्ञा । इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि । इतीति किम् । **वैखानसमिति** । वैखानसं त(ता)पस्विनं तपस्विसंबन्धि तपोवननिवासलक्षणम् । मदनस्य व्यापारः स्वविषये प्रवृत्तिर्नानाविधालिङ्गनाद्य(द्यं)तेत (?) । तदुक्तं महिमभट्टेन—'यतः सर्वेष्वलंकारेष्वयमाजीवितायते । सा च प्रतीयमानैव तद्विद्वान्स्वदतेतराम्' इति । तथा—'वाच्यात्प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विद्वान्स्वदतेऽधिकम् । रूपकादितरः कप्रकारा'(?) । न तु चरमधातुविसर्गोऽत्राभिप्रेतः(?) । तद्रोधि व्रतं नियमादि । प्रकृष्टायोत्तमप्रकृतये राज्ञे दानं तस्मात् । प्रदानादिविशिष्टमिदं मर्यादीकृत्य । निषेवणीयम् । किमिति प्रश्ने किम् । आहो अथवा । 'आहो

प्रियंवदा—अज्ज, धम्मचरणे वि परवसो अअं जणो । गुरुणो उण से अणुरूववरप्पदाणे संकप्पो ।

राजा—(आत्मगतम् ।) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।
आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

---

१. आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

उताहो किमुत विकल्पे' इत्यमरः । मदिरे संजातमदे ये ईक्षणे ते च ते च तैर्वल्लभाभिः सुन्दरीभिः । 'आत्मसदृश-' इति पाठ आत्मनः सदृश ईक्षणे तैर्वल्लभाभिः प्रियाभिः । हरिणाङ्गनाभिर्मृगीभिः सहात्यन्तमाजन्मैव निवत्स्यति । अर्थात्तपोवने । अयमाशयः-यदि राज्ञे देया तदा विवाहपर्यन्तमेव तपोवने स्थितिः । तदनन्तरमविरोधी कामोपभोगः । यदि कस्मैचित्तपस्विने देया तदा मृगमिथुनवत्कामोपभोगरहिता वन एव स्थास्यतीति । अस्यैवोत्तरमनुरूपवरप्रदान इत्यादि । अत्र सहोक्तिः । औपम्यं गम्यम् । निवासः सामान्यधर्मः । समशब्दस्य तुल्यवाचित्व उपमैव । 'समं सहार्थे तुल्ये च' इत्यजयः । अनयोः पूर्वोक्तैव सहृदयहृदयहारिणी । स्नेहानलंकारेषु नोपमेति । वृत्त्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलका वृत्तम् । आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः एतदाश्रमवासित्वेन सामान्यतः प्राप्तं यद्धर्मचरणं तत्रापि पराधीन इति यावत् । अनेन पूर्वपद्ये यत्कर्तृत्वेनोपात्तं तस्योत्तरम् । तेनास्याः कर्तृत्वं कुत्रापि नास्तीति भावः । इतः परं किं परवशेत्येकः प्रश्नः । यत्परवशस्तस्यापि कोऽभिप्राय इति द्वितीयः । तत्राह—गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः । अनेनोत्तरालंकारः । 'उत्तरेण प्रश्नोन्नयन उत्तरम्' इति तल्लक्षणात् । 'राजा—वयमपि' इत्यादिनैतदन्तं युक्तिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । 'संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते' इति । दुरवापेति । एतत्सदृशान्यस्याभावादिति भावः । **भवेति** । हे हृदय, साभिलाषं भव । अनेन राजगतस्वभावस्य स्थैर्यं द्योत्यते । तत्र हेतुमाह—संप्रतीति । मुनिकन्या क्षत्रियकन्या वेति संदेहे निर्णय एकतरनिश्चयो जातः । तेनात्र काव्यलिङ्गम् । निर्णयमेव विवृणोति—आशङ्कस इति । यत्त्वमग्निमाशङ्कसे मन्यसे । अस्प्रष्टव्यत्वं सामान्यधर्मो गम्यः । व्यस्तरूपकम् । तत्स्पर्शक्षमं रत्नमिति व्यतिरेकरूपम् । अथ च स्पर्शक्षममुपभोग्यं रत्नम् । कन्यारत्नमित्यर्थः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' इत्युक्तेः । वृत्त्यनुप्रासश्च । नायकौत्सुक्यं ध्वनितम् । अनेन समाधाननामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं

शकुन्तला—(सरोषमिव) [1]अणसूए, गमिस्सं अहं ।

अनसूया—[2]किंणिमित्तं ।

शकुन्तला—[3]इमं असंबद्धप्पलाविणिं पिअंवदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं ।

अनसूया—[4]सहि, ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)

राजा—(ग्रहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम् ।) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २५ ॥

---

१. अनसूये, गमिष्याम्यहम् ।

२. किंनिमित्तम् ।

३. इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि ।

४. सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् ।

तु—'बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते' इति । अनसूये, गमिष्याम्यहम् । किंनिमित्तम् । इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि । सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषमिति साभिप्रायम् विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् । अनेनोपदेश इति नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्—'शिक्षा स्यादुपदेशनम्' इति । अहो इत्याश्चर्ये । चेष्टाप्रतिरूपिका चेष्टासदृशी यादृशी शरीरचेष्टा तां तादृशी तां विनापीति । अतएवाश्चर्यम् । तदेवाह—**अनुयास्यन्निति** । मुनितनयां शकुन्तलाम् । संबन्धमात्रविवक्षया समासः कृतः । यथारिस्त्रीणामित्यत्र । एनामिति वक्तव्य एतदुक्तिर्मुग्धत्वद्योतनाय । सहसा विचारितमनुयास्यन्ननुगमिष्यन् । 'लृटः सद्वा' इति शतृ । अहं विनयेन जितेन्द्रियतया वारितः प्रसरो वेगो यस्य सः । 'प्रसरः प्रणये वेगे' इति विश्वः । 'इन्द्रियाणां जयं प्राह विनयं भरतो मुनिः' इत्युक्तेः अत्रानुगमनकरणे वेगस्यैव निराकरणात्सात्त्विकानुरागनिषेधाभावाद्गतेः

प्रियंवदा—(शकुन्तलां निरुध्य ।) [1]हला, ण दे जुत्तं गन्तुं ।

शकुन्तला—(सभ्रूभङ्गम् ।) [2]किं णिमित्तं ।

प्रियंवदा—[3]रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव । अत्ताणं मोचिअ तदो गमिस्ससि । (इति बलादेनां निवर्तयति ।)

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये । तथा ह्यस्याः

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-
दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।
स्रस्तं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥ २६ ॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यङ्गुलीयं दातुमिच्छति ।)

---

१. हला, न ते युक्तं गन्तुम् ।

२. किंनिमित्तम् ।

३. वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि ।

स्थायित्वं ध्वनितम् । तेन प्रसरपदस्यावकरत्वं न शङ्कनीयम् । अन्यथानुयास्यन्नेव निवारितः । अन्यत्र सुतरां वारित इत्यर्थः स्यात् । स्थानादुपवेशनादनुच्चलन्नचलोऽपि । उत्थानं तु दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । गत्वा प्रतिनिवृत्तः पर्यावर्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनुच्चलन्गत इति विरोधाभासः । काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च । अनेन परिभावनेत्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'कुतूहलोत्तरावेशो विज्ञेया परिभावना' इति । न ते युक्तं गन्तुम् । किंनिमित्तम् । वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । **स्रस्तांसाविति** । स्रस्तौ पतितावंसौ ययोस्तौ । स्वभावतस्तु नतौ । अधुना त्वमि(ति)नताविल्यर्थः । 'स्रंसु ध्वंसु अधःपतने' । घटोत्क्षेपणादिति हेतुः सर्वत्र योज्यः । स्वभावत एव लोहितौ । अधुनातिमात्रमत्यर्थं लोहिततलौ रक्तकरतलौ । तलशब्द एकदेशेन 'भीमो भीमसेनः' इतिवत्करतलमाह बाहुसांनिध्यात् । इदं विशेषणद्वयमविधेयम् । बाहू इति द्विवचनम् । पर्यायेण व्याप्रियमाणत्वात् । तेन न पूर्वापरविरोधः । अद्यापीति च त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । अद्यापि स्रस्तांसौ, अद्याप्यतिमात्रलोहिततलौ, अद्यापि प्रमाणाधिक इति । तेनातिशयमृदुता ध्वन्यते । प्रमाणाधिको द्वादशाङ्गुलाधिकः । उक्तं च—

'देहं व्याप्य स्वनाडीभिः प्रमाणं कुरुते बहिः । द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात्प्राणः समीरितः' इति । श्वासो निःश्वासवायुः । अतएव स्तनयोर्वेपथुं कम्पं जनयति । 'अथ वेपथुः । कम्पः' इत्यमरः । यद्यपि सर्वाङ्गस्य स्वेदयुक्तत्वं तथापि तस्य संवृतत्वान्मुख(खे) पूर्वमुत्पत्तेर्मुखमर्धशरीरं तस्य । 'सर्वं वा मुखमुच्यते' इत्युक्तेश्च वदन इत्युक्तिः । तेन कपोलयोरलिके चिबुक इत्यर्थः । घर्माम्भसां स्वेदोदकानाम् । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपि' इति विश्वः । यज्जालकमशोकादिनवकलिकावृन्दाकारं बिन्दुकदम्बकं लक्षणयोच्यते—'क्षारकोजालकं क्लीबे' इत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामी । जालमिव जालकम् । उद्भिन्नमात्रकलिकावृन्दमिति व्याख्यानात् । तेनाशोकादिनवकलिकावृन्दं वाच्यम् । सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । नहि निर्विशेषं सामान्यमस्ति । तेनाकारसामान्याद्बिन्दुवृन्दं लक्ष्यते । सातिशयोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । यदि समूहमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात्तदा 'घर्माम्भसां मण्डलम्' इत्येव ब्रूयात् । तत्स्रस्तं गलितम् । श्रमातिशयादिति भावः । ननु मुख्यार्थबाधे लक्षणा । न चात्र तद्बाधः । तेन तद्बीजाभावान्न सेति चेत् । तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजस्योरीकृतत्वात्तामेवानुवाद्यविशेषणद्वारा व्यनक्ति—कर्णेति । कर्णेऽवतंसीकृतं शिरीषपुष्पं कर्णशिरीषम् । मध्यमपदलोपी समासः । तद्रोद्धुं शीलं यस्य तत् । कर्णशिरीषस्य रोधो विद्यते यस्मादिति बहुव्रीहौ मत्वर्थीयस्य व्यर्थता स्यात् । बिन्दुस्तबकत्वेन विधानाद्रोधस्यासां वर्षिताः सा दर्शिता (?) । अन्यस्योक्तानुक्तयोरर्थं प्रति विशेषाभावादपुष्टार्थैव पर्यवस्येत् । बन्धे केशबन्धे स्रंसिनि स्खलति सति मूर्धजाः केशा एकेन हस्तेन यमिता बन्धनं नीताः अतएव पर्याकुलाश्चञ्चलाश्च । पूर्ववाक्यसमुच्चये स्वभावोक्तिः । सर्वत्र घटोत्क्षेपणादिति हेतोरुक्तेरादिकारकदीपकालंकारः । अतएव नावृत्तिनिबन्धनापेक्षा । तदलंकारान्तरगतत्वात्तस्याः । तदुक्तम्—'सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् । सैवावृत्तिः' इति । 'अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यमी' इत्युक्तेः । स्रस्तां(स्तं) स्रंसिनीत्युभयावृत्तिरलंकारः । काव्यलिङ्गं च । स्तनवेपथुजननेन हेतुना श्वासस्य प्रमाणाधिकत्वं साध्यमित्यनुमानालंकारश्च । अनुप्रासः । वाक्यचतुष्टये च प्रत्येकं विशेषणद्वयोपादानान्न तत्प्रक्रमभङ्गः । अतएव प्रथमवाक्योपनिबद्धमद्यापीति पदं द्वितीयवाक्ये संबन्धादप्यावृत्तिनिबन्धनानपेक्षत्वेन देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्रान्वेतुं विशेषणप्रक्रमभङ्गनिवृत्तये च द्वितीयवाक्य उपनिबद्धमित्यवधेयम् । अद्यापि सेचनक्रियारम्भः । संप्रत्यप्यनुवर्तमान इत्यर्थः । 'अद्यात्राह्नि' इत्यमरव्याख्याने क्षीरस्वामी वर्तमानतामात्रेऽप्याहुरित्यवोचत् । यदि श्वाससामानाधिकरण्याभावाद्विशेषणलाभाव इत्यसंतोषस्तर्हि 'अद्यापि स्तनवेपथोश्च जनकः श्वासः प्रमाणाधिकः' इति' पाठं पठित्वा संतोष्टव्यम् । अस्मिन्पाठे पदकदम्बकात्मकानि चत्वार्यपि वाक्यानीति न ततः प्रक्रमभङ्गः । चकारः पूर्वसमुच्चये ।

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—अलमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छथ ।

प्रियंवदा—तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुलीविओअं । अज्जस्स वअणेण अणिरिणा दाणिं एसा । (किंचिद्विहस्य ।) हला सउन्दले, मोइदा सि अणुअम्पिणा अज्जेण, अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं ।

१. तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा । हला शकुन्तले, मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजेन । गच्छेदानीम् ।

अथाद्यवाक्ये विशेषणद्वयमपि विधेयम् । द्वितीये द्वयमप्यनुवाद्यमितरयोरेकं विधेयमेकमनुवाद्यमित्येव क्रम इति न तत्प्रक्रमभङ्गोऽपि । पूर्वमंसौ नतौ न, बाहू रक्ततलौ न । अधुना बाहू अनूद्य स्रस्तांसत्वादेः 'सोमेन यजेत' इतिवद्विशिष्टस्य विधानात् नाविमृष्टविधेयांशता । नाप्यनुवाद्यविधेयव्यत्ययः शङ्कनीयः । यतस्तस्यामत्यन्तानुरक्तस्य राज्ञस्तत्सुकुमारतरत्वमालोच्यास्यामिदमत्यन्तमनुचितमिति विधेयमेव बुद्धिस्थीभूतमिति तदेव वाक्यचतुष्टये प्रथमतो निबद्धमित्यवहितैः सहृदयैर्भाव्यम् । यद्यपि घर्मोऽम्भोरूप एव तथापि पूर्वं कर्णावतंसरोधित्वेन बिन्दुस्तबकरूपता परस्तात्स्रंसनं चाम्भःपदोपादानव्यतिरेकेण न स्फुरतीति तदुपादानम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अनेन दृष्टमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते । यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा तद्दृष्टं दृष्टवद्भवेत्' इति । 'प्रियंवदा—शकुन्तलां निरुध्य' इत्यादिना 'इच्छति' इत्यन्तेन करणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'प्रकृतार्थस्य चारम्भः करणं नाम तद्भवेत्' इति । अलंकारार्थं तु मुद्रिका, नामाक्षरयुक्ता तु मुद्रेत्यनयोर्भेदः । नामरूपाणि दुष्यन्तेति नामस्वरूपाणि यानि मुद्राक्षराणीति समासः । नाममुद्राया अक्षराणीति विग्रह आर्थं पौनरुक्त्यम् । मुद्रेत्येतावतैव गतार्थत्वात् । अन्यथेति राजत्वेन । राज्ञः परिग्रहः परिजनो मूलं चायं मल्लक्षण इति हेतोः । राज्ञः पुरुषो राजा चासौ पुरुषश्च तम् । 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः' इति विश्वः । तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलिवियोगम् । आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा । मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजेन । गच्छेदानीम् । यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । अनेनोद्भेदनामक-

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) जइ अत्तणो पहविस्सं ।[1] (प्रकाशम् ।) का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम् ।) किं नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीना
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

१. यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।

मङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः' इति । दशरूपके तु—'उद्भेदो गूढभेदनम्' इति । राजभावस्य गूढस्योद्भेदनात् । का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा । **वाचमिति** । यद्यपीयं मम वचोभिर्वाचं न मिश्रयति । मया सह न वक्तीत्यर्थः । इयमुक्तिर्ग्राम्यत्वादुपेक्षिता अथ च वाचं वचोभिरिति स्त्रीनपुंसकलिङ्गनिर्देशेन स्वीयां सखीमपि तन्मित्रेण मेलयतीति ध्वनिः । तथापि मयि भाषमाणेऽभिमुखं कर्णं ददाति । मदुक्तं सादरं शृणोतीत्यर्थः । यद्यपि काममत्यर्थं मदाननसंमुखीना मन्मुखाभिमुखी न तिष्ठति । 'यथामुखसंमुखस्य–' इति खः । तथापि भूयिष्ठमतिशये । बहु यथा स्यात्तथा । बहुशब्दादतिशायने 'अजादी गुणवचनादेव' इतीष्ठनि 'बहोर्लोपो भू च बहोः' 'इष्ठस्य यिट् च' इति भ्वादेश इष्ठन आदिलोपे यिडागमरूपम् । अस्या दृष्टिरन्यविषया मदाननव्यतिरिक्तविषया न तु । नैवेत्यर्थः । चरणत्रयेऽस्यदा सौभाग्यातिशयो ध्वन्यते । छेकवृत्त्यनुप्रासौ वसन्ततिलका वृत्तम् । अनेन मुग्धाया नायिकाया गात्रजो विलास इति भाव उक्तः । तल्लक्षणं तु नागरसर्वस्वे–'यो वल्लभासङ्गतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनादौ । नानाविधाकूतचमत्कृतिश्च पराङ्मुखं चास्यमयं विलासः ॥' इति । अनुरागेङ्गितं च । तदुक्तं मदनोदये—'विकारो नेत्रवक्त्रस्य तद्वाक्यश्रवणादरः । अन्यव्याजेन तद्वीक्षा अनुरागेङ्गितं भवेत्' इति । पूर्वोक्तं प्राप्तिलक्षणमङ्गमनेन चोपक्षिप्तम् । प्रकृतकथाविच्छेदार्थ-

(नेपथ्ये ।)

भो भोस्तपस्विनः, संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-
विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।
पतति परिणतारुणप्रकाशः
शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ २८ ॥

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः
पादाकृष्टव्रततिवलयासङ्गसंजातपाशः ।

मन्तरसंधिमुपक्षिपति—नेपथ्य इति । दुष्यन्त इति राजनामश्रवणाच्छकुन्तलायाः प्रोत्साहनाद्भेदलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । 'भेदः प्रोत्साहना मता' इति तल्लक्षणस्य धनिकेनोक्तत्वात् । प्रत्यासन्न इति यदुक्तं तत्र हेतुं श्लोकाभ्यां दर्शयति—**तुरगेति** । तथा हि तुरगखुरहतो रेणुराश्रमद्रुमेषु पततीति योजना । कीदृशेषु । विटपेषु शाखासु विषक्तान्यासक्तानि जलार्द्राणि वल्कलानि येषु तेषु । आर्द्रत्वं विषक्तत्वे हेतुः । अनेन विटपेभ्यो वल्कलापसारणं क्रियतामिति ध्वन्यते । तुरगेत्यनेन सेनाया बाहुल्यं ध्वनितम् । इदं च तपोवनसत्त्वरक्षावहितत्व आर्थो हेतुः । आश्रमेत्यनेन निकटत्वं द्रुमेष्विति विशेषणोपादानार्थम् । जलग्रहणं तस्मिन्समयेऽप्यशुष्कताभिधानार्थम् । कीदृग्रेणुः । परिणतः सायंकालीनो योऽयमरुणः सूर्यस्तद्वत्प्रकाशः स्फुटः । तद्वद्वर्ण इत्यर्थः । 'अरुणोऽस्फुटरागे च सूर्ये सूर्यस्य सारथौ' इति धरणिः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः । अयमेवोपमायां सामान्यधर्मो ज्ञेयः । क इव । शलभसमूहः पतङ्गनिकर इव अनया रेणोर्बहुलत्वं घनत्वं च ध्वन्यते । वृत्त्यनुप्रास उपमा च । अत्र पार्थिवप्रत्यासन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यं रेणूद्धूलनादिकमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । न पर्यायोक्तम् । कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । यथात्र राज्ञः प्रत्यासन्नत्वमवश्यं वक्तव्यं तद्वत्कार्यस्यावश्यकत्वाभावात् । पर्यायोक्ते तु कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तत्र कारणापेक्षया तद्वर्णनमतिचमत्कारकृदिति स्थितमाकरे । काव्यलिङ्गं च । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । **तीव्रेति** । स्यन्दनस्य रथस्यावलोकनाद्भीतो गजो धर्मारण्यं प्र-

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ २९ ॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरण्णअवुत्तन्तेण पज्जाउल म्ह । अणुजाणाहि णो उडअगमणस्स ।

---

१. आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उटजगमनाय ।

विशतीति संबन्धः । कीदृग्गजः । तीव्रो य आघातः पलायनविषये स्वाभाविकः संवेगः संघट्टस्तेन प्रतिहता भग्नास्तरवो येन सः । स्कन्धे स्कन्धभागे पार्श्वावलोकनेन लग्न एको दन्तो यस्य सः । तत्र स्कन्धभागो दक्षिणः । दन्तोऽपि दक्षिण इति सांप्रदायिकाः । उक्तं च पालकाप्ये—'दक्षिणे वलितुं शक्तो गजो वामे प्रयत्नतः' इति । अन्ये त्वेकपदत्वेन व्याचक्षते—तीव्रेणाघातेनाघातोद्यमेन प्रतिहतो यस्तरुस्कन्धस्तत्र लग्न एकदन्तो यस्य । यद्वा तीव्रेणोग्रेण क्वचित्कठिने वस्तुन्याघातेन प्रतिहतस्तत उच्चलितः संस्तरुस्कन्धे लग्न एको दन्तो यस्य सः । उभयमपि नातिसमञ्जसम् । अर्थासंगतेः । तथाहि तरुस्कन्धे भग्नत्वं लग्नत्वं वा । आद्ये भग्नैकदन्त इत्येव पठेत् । द्वितीये प्रविशतीति क्रियया विरोधस्तेन संदानितत्वात् । लग्नदन्तत्वं दन्ताकार आघात इति चेन्न । प्रकृतार्थपोषाभावात् । अथ तत्त्वत एकदन्त एव गजः । तत्र तीव्रेत्यादिगम्योत्प्रेक्षा । तथापि पूर्वोक्त एव दोषः । आघातप्रतिहतपदयोरन्यतरस्यावकरत्वं दुष्परिहरणीयम् । पादाभ्यामाकृष्टं यद्व्रततिवलयं लताजालं तस्यासङ्गेन समन्तात्संबन्धेन जातः पाशो यस्य सः । भिन्नानि सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि कुलानि यस्मात्सः । विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । नोऽस्माकम् । तपसो मूर्तः शरीरी विघ्न इवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वश्लोकोक्तक्रमेणाप्रस्तुतप्रशंसा च । पूर्वार्धे वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे श्रुत्यनुप्रास एव । परिकरालंकारश्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । अत्रापि भयानको रसः । गजगतभयं स्थायिभावः । दुष्यन्तसेनारथावलोकनं विभावः । पार्श्वावलोकनपलायनादयो व्यभिचारिणः । लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । अहो धिगिति भिन्नं वाक्यम् । आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः

राजा—(ससंभ्रमम् ।) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

सख्यौ—अज्ज, असंभाविदअदिहिसक्कारं भूओ वि पेक्खणणिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं ।

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ।)

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

---

१. आर्य, असंभावितातिथिसत्कारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावहे आर्यं विज्ञापयितुम् ।

स्मः । अनुजानीह्यनुज्ञां देहि नोऽस्मानुटजगमनाय । असंभावितातिथिसत्कारमप्रापितातिथिपूजम् । प्राप्तौ भूः । भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावहे आर्यं विज्ञापयितुम् । पुरस्कृतः पूजितः । 'पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते' इत्यमरः । सव्याजं विलम्ब्येत्यनेन सखीद्वयं पूर्वं निष्क्रान्तं स्वयं च पश्चात् । इत्यनेन प्र[ति]मुखसंधावुच्यमानम् 'दर्भाङ्कुरेण'इत्यादि समर्थितं भवति । सहैवेति लज्जा ध्वनिता । **गच्छतीति**। शरीरं पुरोऽग्रे गच्छति । [चेतः] पुनः पश्चाच्छकुन्तलाभिमुखं धावति । [शरीरं] तु शनैर्गच्छति । संबन्धेऽसंबन्धलक्षणासंबन्धे संबन्धलक्षणा च द्व्यतिशयोक्तिः । असंस्तुतं शरीरेणापरिचितमवेति गम्योत्प्रेक्षा । 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः । प्रतिवातं वातसंमुखं नीयमानस्य केतोर्ध्वजस्य चीनदेशस्थं वस्त्रं चीनांशुकं तदिव । तस्यातिसूक्ष्मत्वादल्पेऽपि वाते वाताभिमुखे ध्वजे तत्पश्चादेव गच्छतीति । वृत्त्यनुप्रास उपमा । अनया च हृदयशून्यत्वात्परेण नीयमानकाष्ठतु-

स्थत्वं शरीरस्य ध्वनितम्। चीनपदोपादानाच्चेतसोऽतिचाञ्चल्यं चेति । निष्क्रान्ताः सर्व इति। तदुक्तं दशरूपके—'एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥' इति। अत्र च तपोवनसंरोधस्य प्राप्तत्वात्स च नाटके साक्षान्न निदर्शनीयः, अङ्कान्ते निबद्धव्य इत्यत्राङ्कसमाप्तिः। तदुक्तं दशरूपके—'दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम्। शस्त्रस्य ग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥' इति। अङ्कलक्षणं दशरूपके—'यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः। अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥' इति आदिभरते च—'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान्। नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः। यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः। किंचिदवलग्नबिन्दुः सोङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयुक्तः। नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥' इति ॥ **इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां प्रथमोङ्कः समाप्तः।**

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निःश्वस्य ।) भो दिट्ठं । एदस्स मअआसीलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्विण्णो ह्मि । अअं मओ अअं वराहो अअं सद्दूलो त्ति मज्झण्णे वि गिह्मविरलपाअवच्छाआसु वणराईसु आहिण्डीअदि अडवीदो अडवी । पत्तसंकरकसाआइं कडुआइं गिरिणईजलाइं पीअन्ति । अणिअदवेलं सुल्लमंसभूइट्ठो आहारो

---

१. भो दृष्टम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि । अयं मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजीष्वाहिण्ड्यतेऽटवीतोऽटवी । पत्रसंकरकषायाणि कटूनि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते । तुर-

---

तत इति । विषण्णत्वे हेतुर्वक्ष्यमाणः । विदूषकलक्षणं तु सुधाकरे—'विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः' इति । अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । उक्तं च—'विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत्' इति । भो दृष्टमिति भिन्नं वाक्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन स्निग्धत्वेन । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । निर्विण्णोऽस्मि दुःखितोऽस्मि । अयं मओ मृगः । 'ऋतोऽत्' इति ऋकारस्याकारः । 'मिओ' इति पाठस्तु 'इत्कृपादौ वा' इति कृपादेराकृतिगणत्वात्साधुः । अयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वाहिण्ड्यतेऽटवीतोऽटवी । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । 'आहिण्डीअदि' इत्यत्र यकः 'ईअइज्जो वयस्य' इति ईअआदेशे तप्रत्ययस्य 'त्यादीनामाद्यत्रयस्याद्यस्येचेचौ' इति इचादेशे 'दिः' इत्यनुवर्तमाने 'अतो देश्च' इति दिरादेशः । अटवीमिति 'सप्तम्या' द्वितीया' इति सूत्रे 'प्रथमाया अपि' इति वार्तिकम् । तेन प्रथमार्थे द्वितीया । पत्राणां संकरो भिन्नजातीयानामेकत्र पतनं तेन कषायाण्यत एव कटूनि । कः स्वार्थे । 'स्वार्थे कश्च वा' इति सूत्रेण । गिरिनदीजलानि पीयन्ते ।'पीअन्ति' इत्यत्र 'बहुष्वाद्यस्य न्ति न्ते इरे' इति न्त्यादेशः । अन्यत्समम् । 'कदुह्णाइं' इति पाठे कदुष्णानि । ईषदुष्णानीत्यर्थः । अनियतवेलं विषमसमयम् । सुल्लमंसभूइट्ठो शूल्यमांसभूयिष्ठः । लोहशलाकया मांसं संग्रथ्य यत्पच्यते तच्छूल्यमांसम् । 'शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यम्' इत्यमरः । आहारः । अण्हीअदि भुज्यते । 'अण्हीअदि' इत्यत्र 'भुजोभुञ्जजिमजेमकम्माण्हसमाण-'इत्यण्हादेशः । शेषं समानम् । तुरगानुधावनेन कण्डितसं-

अण्हीअदि। तुरगाणुधावणकण्डिदसंधिणो रत्तिम्मि वि णिकामं सइदव्वं णत्थि। तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वणग्गहणकोलाहलेण पडिबोधिदो म्हि। एत्तएण दाणिं वि पीडा ण णिक्कमदि। तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो। हिओ किल अह्मेसु ओहीणेसु तत्तहोदो मआणुसारेण अस्समपदं पविट्ठस्स तावसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा। संपदं णअरगमणस्स मणं कहं वि ण करेदि। अज्ज वि से तं

गानुधावनकण्डितसंधे रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति। ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि। इयतेदानीमपि पीडा न निष्क्रामति। ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः। ह्यः किलास्मास्ववहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता। सांप्रतं नगरगमनस्य मनः कथमपि न करोति। अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतो-

धेः कुट्टिताङ्गसंधेः रात्रावपि निकाममत्यर्थं मे शयितव्यं नास्ति। ततो महत्येव प्रत्यूषेऽतिप्रातर्दास्याः पुत्रैः। तस्योद्वेगदायित्वाद्गालिप्रदानम्। शकुनिलुब्धकैः पक्षिव्याधैः। 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः' इत्यमरः। वनग्रहणेऽरण्यवेष्टने यः कोलाहलस्तेन प्रतिबोधितोऽस्मि। एतावता कालेनेदानीमधुना पीडा न निष्क्रामति नापगच्छति। ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः। अयमाभाणकः। स्फोटस्योपरि स्फोट इत्यर्थः। प्रकृते त्वेकस्मिन्दुःखकारणे सत्येव द्वितीयं दुःखकारणमित्यर्थः। तदेवाह—ह्यः पूर्वदिने किल। 'ह्यो गतेऽह्नि' इत्यमरः। अस्मास्ववहीनेषु पश्चात्स्थितेषु तत्तहोदो तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदमाश्रमस्थानं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता। 'तत्रभवतः' इत्यत्र 'सर्वत्र लवराम्—' इति रलोपे 'अनादौ शेष—' इति द्वित्वे तत्तेत्ति सिद्धम्। 'भुवेर्होहुवहवाः' इति भुवतेर्हो आदेशः। 'अतो डो विसर्गस्य' इति डोकारे टिलोपे 'होतो' इति। ततः 'कगच—' इति तलोपे प्राप्ते शौरसेनीत्वात् 'तोदोऽनादौ शौरसेन्याम्' इति तस्य दः। तेन 'तत्तहोदो' इति सिद्धम्। सांप्रतं नगरगमनस्य नगरगमनाय। 'चतुर्थ्याः षष्ठी' इति षष्ठी। मनः कथमपि न करोति। अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभातमासीत्। चिन्तनेन सुखम्, निद्राच्छेदेन दुःखमिति। अनेन विधानं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। त-

एव्व चिन्तअन्तस्स अक्खीसु प्रभादं आसि । का गदी । जाव णं किदाचारपरिक्कमं पेक्खामि । (इति परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसो बाणासणहत्थाहिं जवणीहिं वणपुप्फमालाधारिणीहिं पडिवुदो इदो एव्व आअच्छदि पिअवअस्सो । होदु । अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ चिट्ठिस्सं । जइ एव्वं वि णाम विस्समं लहेअं । (इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।)

राजा—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

ऽक्ष्णोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यावत्तं कृताचारपरिक्रमं पश्यामि । एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय ।

लक्षणं तु—'सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम्' इति । का गदी का गतिः । यावत्तं कृताचारपरिक्रमं कृत आचारस्य स्नानादेः परितः क्रमो येन तं पश्यामि । एष बाणासनं धनुर्हस्ते यासां ताभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिरिति मृगयावेषसूचनम् । यवनीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः प्रियसखः । 'वकादावन्तः' इति सूत्रेणानुस्वारागमे वयंस इति रूपम् । बहुलाधिकाराद्यलोपद्वित्वयोः 'वअस्स' इत्यपि । भवतु । अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय । अत्र यवन्यो नाम संचारिकापर्यायः । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'गृहकक्षाविचारिण्यस्तथोपवनसंचराः । यामेषु च नियुक्तानां यामशुद्धिविशारदाः ॥ संचारिकास्तु ता ज्ञेया यवन्योऽपि मताः क्वचित्' इति । यथानिर्दिष्टपरिवारः । यवनीवृत इत्यर्थः । **काममिति** । सा काममत्यर्थं प्रिया । प्रियतमेत्यर्थः । तर्हि सम्यगेव । न सम्यगित्याह—यतो न सुलभा प्राप्या, किंतु सुखेन न लभ्या । तर्हि दुष्प्रापे वस्तुनि प्रयत्नेनापि किमित्याशङ्कायामाह—मन इति । तु इति शङ्कोच्छेदे । मनस्तस्या नायिकाया भावाश्चेष्टास्तासां दर्शने आयासि सखेदं । प्रयत्नपूर्वकं लालसमित्यर्थः । स्यात्त्व(?)दुक्तं यदि पूर्वमभिलाषो न जातः स्या-

(स्मितं कृत्वा।) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेषयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव।
मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी
सर्वं तत्किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

दित्याशयः। अकृतेति। मनसिजेऽकृतार्थेऽप्युभयप्रार्थना स्वस्वाभिलाषो रतिं रागं यतः कुरुते प्रीतिमुत्पादयति। अहं तत्र गमिष्यामि, तामेवं वक्ष्य इत्यात्माभिलाषः। एवं मां प्रति तस्या अप्यभिलाषो मनसिजेऽकृतार्थे संभवति। जातरत्योः संभवतीत्यर्थः। अत्राकृतार्थेऽप्यजातरत्योरपीत्यपिशब्दार्थः। तेनैतदुक्तं भवति। यथा मन्मनसस्तद्भावदर्शनलालसत्वं कार्यं समर्थ्यते तेनार्थान्तरन्यासः। उक्तं च राजानकरुचकेन—'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टं प्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति। स च हिशब्दोपादानानुपादानाभ्यां द्विधेत्युक्तः। अत्र च हिशब्दानुपादाने बोद्धव्यः। उद्भटादिमते सामान्यविशेषभाव एवार्थान्तरन्यासाङ्गीकारादत्र काव्यलिङ्गमेव। येषां मते कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्तेषां मत एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वं काव्यलिङ्गस्येत्यवधेयम्। अथ च मनसिजः कन्दर्पोऽकृतार्थः। रतिः कामभार्या चेति विरोधः। व्याख्यातप्रीतिपर्यायत्वेन विरोधाभासः। 'रतिः कामस्त्रियां रागे सुरतेऽपि रतिः स्मृता' इति धरणिः। श्रुत्यनुप्रासश्च। अनेन पूर्वानुरागविप्रलम्भाद्यभिलाषो नामावस्थोक्ता। तल्लक्षणं तु—सुधाकरे—'संगमोपायरचिता प्रारब्धाध्यवसायतः। संकल्पेच्छासमुद्भूतिरभिलाष इतीरितः' इति। 'अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतः' इति विदूषकवचसा चिन्तोपनिबद्धा। तल्लक्षणं तु—'केनोपायेन संसिध्येत्कदा कुत्र समागमः। का चेयं किंस्वभावा च चिन्तनं तदुदीरितम्' इति। न च पूर्वापरविपर्ययः शङ्कनीयः। वाक्यद्वयस्याप्यनुवाद्यत्वात्। स्मितं कृत्वेति। अलीकेऽपि सत्यबुद्धिः कामिनामिति भावः। तदेव प्रकटयति—एवमिति। आत्माभिप्रायेण स्वाभिप्रायेण संभाविता संभावनया नीता। कल्पितेति यावत्। इष्टजनस्य प्रार्थ्यजनस्य चित्तवृत्तिर्येन स प्रार्थयिता कामी विडम्ब्यत इति कर्मकर्तरि। उपहासास्पदं भवतीत्यर्थः। विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा तेन पूर्वोक्तोऽभिलाषो मन्मनस एव मत्कल्पितस्तु तस्यां प्रतिभातीति प्रकृते पर्यवसानम्। तदेव विशिष्य दर्शयति—स्निग्धमिति। अन्यतोऽपि निर्लक्ष्यमे-

विदूषकः—(तथास्थित एव ।) [1]भो वअस्स, ण मे हत्थपाआ पसरन्ति । वाआमेत्तएण जीआवइस्सं ।

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषकः—[2]कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारणं पुच्छेसि ।

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

---

१. भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जापयिष्यामि ।

२. कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

व । अत एव नयने प्रेषयन्त्या तया यद्विलासादिवस्निग्धं वीक्षितं स्निग्धदृष्ट्याव-लोकितमिति विशिष्टं विधेयम् । साभिलाषं व्याजावलोकनं कृतमिति भावः । स्निग्धदृष्टिलक्षणं यथा—'विकाशिस्निग्धमधुरा चतुरे बिभ्रती भ्रुवौ । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते' इति । नितम्बयोर्गुरुतया विलासादिव यच्च मन्दं यातम् । विलम्बो भवत्विति भावः । नितम्बयोरिति द्विवचनेन मध्यनिम्नतागौरवाधिक्यं यौवनोज्जृम्भणं च ध्वनितम् । मा गा इत्युपरुद्धया तया सातिप्रियतरा हृदयरूपा सखी विलासादिव यदपि सासूयं सेर्ष्यमुक्ता । तत्र स्थित्यर्थमिति भावः । अपिः समुच्चयार्थे । सर्वं स्निग्धवीक्षणमन्दगमनसेर्ष्यवचनादि मत्परायणम् । व्याख्यातप्रकारेणार्थान्तरन्यासमाह—अहो आश्चर्यं । कामी स्वतामात्मीयतां सर्वत्र स्वाभिप्रायरूपतां पश्यतीत्यर्थः । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । विलासादिवेत्युत्प्रेक्षा । तेन संभाव्यमानत्वात् । विलासलक्षणं तु—'यो वल्लभासन्नगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनादौ' इत्यादि पूर्वोक्तमेव । मध्यकारकदीपकालंकारः । हेतुस्वभावोक्ती च । नयनेयेति यन्त्यायातमिति तयातयेति छेकानुप्रासः । नयनेयेति यतोयदिति यातंयेति तस्यैवैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । स एव वृत्त्यनुप्रासेनापि पूर्वार्धे । उत्तरार्धे तु वृत्त्यनुप्रासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'विदूषकेन वक्तव्यो वयस्येति च भूपतिः' इत्युक्तेर्वयस्येति संबुद्धिः । न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जापयिष्यामि । जय इति शब्दमुच्चरिष्यामीत्यर्थः । वाङ्मात्रेणेति हस्तोत्क्षेपणासामर्थ्यमुक्तम् । कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि । कुतः पृच्छ-

विदूषकः—भो वअस्स, जं वेदसो खुज्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण, णं णईवेअस्स।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम्।

विदूषकः—मम वि भवं।

राजा—कथमिव।

विदूषकः—एव्वं राअकज्जाणि उज्झिअ तारिसे आउलप्पदेसे वणचरवुत्तिणा तुए होदव्वं। जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिअसंधिबन्धाणं मम गत्ताणं अणीसो म्हि संवुत्तो। ता पसादइस्सं विसज्जिदुं मं एक्काहं वि दाव विस्समिदुं।

---

१. वयस्य, यद्वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति, तत्किमात्मनः प्रभावेण, ननु नदीवेगस्य।

२. ममापि भवान्।

३. एवं राजकार्याण्युज्झित्वा तादृश आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम्। यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिबन्धानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः। तत्प्रसादयिष्यामि विसर्जितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम्।

सीति संबन्धः। अवगच्छामि जानामि। यद्वेतसो वृक्षविशेषः कुब्जलीलां विडम्बयत्यनुकरोति तत्किमात्मनः प्रभावेण सामर्थ्येन। किमिति प्रश्ने। णं ननु परमताक्षेपे। नदीवेगस्य। प्रभावेणेत्यनुषज्यते। 'नन्विति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनेषु' इति दण्डनाथः। एतेन त्वयैवेदं कृतमिति भावः। दृष्टान्तालंकारः। प्रकृते निगमयति—एवमिति। एवं राजकार्याण्युज्झित्वा तादृशे मनुष्यदुःसंचार आकुलप्रदेशे श्वापदाकुलस्थाने वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम्। अशाप्याखेटापरित्यागादिति भावः। यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिबन्धानां मम गात्राणामहमनीशः संवृत्तोस्मि। मम गात्राणि ममैव न भवन्तीत्यर्थः। यद्यस्मात्सत्यं संवृत्तोस्मीति संबन्धः। ता तस्मात्। 'शौरसेन्याम्' इत्यनुवृत्तौ 'तस्मात्ता' इति सूत्रेण ताआदेशः। प्रसादयिष्यामि वि-

राजा—(स्वगतम् ।) अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगयाविक्लवं चेतः । कुतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो
धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः
कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

विदूषकः—(राज्ञो मुखं विलोक्य ।) अत्तभवं किं वि हिअए करिअ मन्तेदि । अरण्णे मए रुदिअं आसि ।

---

१. अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितमासीत् ।

सर्जितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् । काश्यपसुतां शकुन्तलाम् । अनेन किमप्याभिजात्यं ध्वनयति । तथा तामित्येव ब्रूयात् । मृगयायां विक्लवं विह्वलम् । विरक्तमिति यावत् । अथ च मृगयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्याङ्गनासक्तौ पूर्वाङ्गनायां विरक्तत्वमुचितमिति दर्शितम् । **न नमयितुमिति** । तेषु मृगेषु मृगविषयेऽधिज्यमारोपितज्यमाहितसायकं संधितबाणमिदं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमानं धनुर्नमयितुं कर्णान्तमाक्रष्टुं न शक्तोऽस्मि । त्रयमपि विधेयम् । अतएव नार्थपौनरुक्त्यम् । यैर्मृगैः सहवसतिमेकत्रवासमेत्य प्राप्य प्रियायाः शकुन्तलाया मुग्धानि स्वभावसुन्दराणि । अथ च बालत्वाद्ब्रह्मचारित्वाच्चानधिगतहावभावानि । विलोकितानि विलोकनानि तेषामुपदेशः कृत इवेत्युत्प्रेक्षा । अज्ञातज्ञापनमुपदेशः । सामान्यविशेषणसंबन्धेन विशेषं लक्षयन्ननायासेन तत्प्रतिपत्तिं ध्वनयति । उत्तरार्धार्थस्य शक्त्यभावे हेतुत्वेनोपात्तत्वात्काव्यलिङ्गम् । एतयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । अत्र चेतोविक्लवत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यस्य धनुरानमनादेरुक्तत्वात्पर्यायेणोक्तम् । नाप्रस्तुतप्रशंसा । यतोऽत्र कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तद्वर्णनमात्रत्वेनाप्रस्तुतस्यैव कार्यस्य वर्णनमिति महान्भेदः । वृत्त्यनुप्रासेन सह श्रुत्यनुप्रासस्य संसृष्टिः । नकारादीनां षोडशवर्णानां दन्त्यानां सत्त्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'एवमात्माभिप्राय—' इत्यादिनैतदन्तेनानुस्मृतिस्तृतीयावस्था सूचिता । तल्लक्षणं तु—'अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् । सातत्येन परामर्शो मानसः स्यादनुस्मृतिः ॥ तत्रानुभावा निःश्वासः कृत्यनुत्साहचिन्तने' इति । अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अन्तःकरण एव किमपि कल्पतीत्यर्थः । अरण्ये मए मया रुदितमासीत् । रुदितमिति भावे निष्ठा । त्वयि मद्विज्ञापनम-

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं[1] जीअ । (इति गन्तुमिच्छति ।)

राजा—वयस्य, तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

विदूषकः—आणवेदु[2] भवं ।

राजा—विश्रान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं[3] मोदअखण्डिआए । तेण हि अअं सुगहीदो खणो ।

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(प्रणम्य ।) आणवेदु[4] भट्टा ।

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तह[5] । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य ।)

---

१. चिरं जीव ।
२. आज्ञापयतु भवान् ।
३. किं मोदकखण्डिकायाम् । तेन अयं सुगृहीतः क्षणः ।
४. आज्ञापयतु भर्ता ।
५. तथा ।

रण्यरुचितमप्यर्थमित्यर्थः । त्वच्चित्तानुवर्तनं मया क्रियत इति विदूषकं प्रतिज्ञापनात्सस्मितमिति । किमन्यदिति भिन्नं वाक्यम् । आज्ञापयतु भवान् । किं मोदकखण्डिकायाम् । खण्डिका खण्डः । मोदकखण्ड इत्यर्थः । तेन अयं सुगृहीतः क्षणः । मोदकभक्षणं चेदङ्गीकृतमित्यर्थः । 'नीचेषु प्राकृतं भवेत्' इत्युक्तेर्दौवारिकस्य प्राकृतं पाठ्यम् । आज्ञापयतु भर्ता । 'भट्टेति चाधमैः' इत्युक्तेः । रैवतकेति दौवारिकनाम । सेनापतिलक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'शीलवान्सत्यसंपन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः । पररन्ध्रान्तराभिज्ञो यात्राकालविशेषवित् ॥ अकस्मादागतरणज्ञो लोके ख्यातम(क्र)तां गतः । देशवित्कालविच्चैव भवेत्सेनापतिर्गु-

एसो अण्णावअणुक्कण्ठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठी एव्व चिट्ठदि। उवसप्पदु अज्जो।

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य।) दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया केवलं गुण एव संवृत्ता। तथा हि देवः

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं
रविकिरणसहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम्।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति ॥ ४ ॥

(उपेत्य।) जयतु स्वामी। गृहीतश्वापदमरण्यम्। किमन्यत्रावस्थीयते।

---

१. एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति। उपसर्पत्वार्यः।

नैः' इति। आज्ञाया वचने दान उत्कण्ठा यस्य सः। आज्ञाया वचनायोद्गतः कण्ठ उन्नमिता ग्रीवा यस्य सः। भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति। उपसर्पत्वार्यः। अस्यापि संस्कृतं पाठ्यम्। तथा पूर्वमुक्तेः। गुण एवेति व्यस्तरूपकम्। 'देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैः' इत्युक्तेर्देवेत्युक्तिः। अनवरतेति। गिरिचरः पर्वतचरो नागो हस्तीव देवो राजा। प्रकरणाद्देवशब्दो राजवाचकः। प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत्र तत्। 'प्राणोऽनिले बले' इति हैमः। 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः। गात्रं वपुर्बिभर्ति। 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः। गिरिचरपदेन स्वातन्त्र्यं सूचितम्। कीदृक्। अनवरतं निरन्तरं यद्धनुर्ज्याया आस्फालनं तेन क्रूरः कठिनः पूर्वः पूर्वभागो यस्य तत्। 'क्रूरं भयंकरं ज्ञेयं क्रूरौ कठिननिर्भयौ' इति धरणिः। अनेन दनुजास्त्रप्रहारक्षमं बलं ध्वन्यते। रविकिरणसहिष्णु। आतपेऽप्यक्लान्तमित्यर्थः। अनेन दुःखसहिष्णुत्वम्। स्वेदलेशैरभिन्नम्। स्वेदैस्तु न मिश्रं तल्लेशैरपि न संबद्धमित्यर्थः। अनेन श्रमजयित्वम्। अपचितं कृशमपि व्यायतत्वात्प्रकाण्डत्वादलक्ष्यम्। कृशत्वेन न लक्ष्यत इत्यर्थः। अनेन महापुरुषचिह्नं शालप्रांशुत्वादि। हस्तिगात्रपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि। अनवरतं धनुर्ज्यायां प्रियालद्रुमभूमौ यदास्फालनमर्थात्प्रियालद्रुमाणामेव तेन कठिनपूर्वभागम्। 'धनुःसंज्ञा प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति विश्वः। 'ज्या मौर्वी च वसुंधरा' इति धरणिः। अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि। बिभर्तीति पञ्चम-सिते छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। परिकरालंकारः श्लेष उपमा च। मालिनीवृत्तम्।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माढव्येन ।

सेनापतिः—(जनान्तिकम् ।) सखे, स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम् ।) प्रलपत्वेष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

ननु धनुर्ज्याशब्देनैव गतार्थत्वादर्थपौनरुक्त्यमिति चेन्न । 'धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रीतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै (?)' इति वामनोक्तेः । आरूढप्रतीतिरास्फालनशब्देनैव जातेति दोषस्तदवस्थ एवेति चेन्न । भिन्नपदेन व्याख्यानात् । कीदृग्गात्रम् । न नवमनवं रतं संबद्धं धनुर्यत्र तत् । सर्वदासन्नधनुरित्यर्थः । द्वितीयेऽनवं च तत्संबद्धप्रियालु चेति योज्यम् । 'शिखरिचरकरीव प्राणसारम्' इति पठित्वा प्रयोगनियमभङ्गः परिहर्तव्यः । यतस्त इवादयो यत्पुरः श्रूयन्ते तस्यैवोपमानत्वं कल्पयन्ति । अथवा विशेषणात्प्रयुक्ता नोपमानबुद्धिं तत्र जनयन्त्यसंभवात् । ततो विशेष्य एव पर्यवसानादिति यथास्थितमेव चारु । एतच्चोपमानप्रपञ्चे मया सुनिरूपितम् । अनेन पद्येनाग्रिमेण 'मेदः' इत्यादिना च वीथ्यङ्गं मृदवं नामोपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्' इति । यद्यप्येषामानुरथ्या(न्युरवा, नुष)ङ्गत्वमुक्तं तथाप्यभिनवभारत्यामाचार्याभिनवगुप्तपादैः प्रथमसंध्युपलक्षणत्वं द्वादशानामुक्तम् । तथैवोदाहृतं धनिकेन । अतएव च त्रिगतलक्षणे धनिकः—'नटादित्रितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते' इति योज्यम् । क्वचित् 'किमत्रावस्थीयते' इति पाठः । क्वचित् किमन्यदवस्थीयते' इति पाठः । तदैकवाक्यम् । अथ किमवसरं कर्तव्यम् । किमप्यस्तीत्यर्थः । मन्दोत्साह इति । अर्वाग्मृगयायाम् । मृगयापवादिनाखेटकनिन्दकेन । 'अपवादौ तु निन्दाज्ञे' इत्यमरः । माढव्येन विदूषकेण । स्थिरः प्रतिबन्धो मृगयाप्रतिबन्धो यस्य सः । क्वचित् 'वैधेयः' इति पाठः । स श्रेयान् । मूर्ख इत्यर्थः । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । तेनायमर्थः । असौ मूर्खः प्रलपतु । मृगयापवादं वदत्वित्यर्थः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । मृगयागुणवत्त्वे 'अनवरत—' इति पूर्वमुक्तमेवार्थमप्रस्तुतप्रशंसया समर्थयते—मेद इति । मेदसो वसायाश्छेदेनाल्पीभावेन कृशमुदरं यस्य तत् । अतो लघु । तत एवोत्थानयोग्यमुद्योगयोग्यम् । 'उद्योगे च त-

विदूषकः—अत्तभवं पकिदिं आपण्णो । तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्स वि मुहे पडिस्ससि ।

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

---

१. अत्रभवान्प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावदटवीतोऽटवीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुपस्य जीर्णऋक्षस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि ।

थोत्थानम्' इति धरणिः । सत्त्वानां जन्तूनाम् । 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । भयक्रोधयोर्निमित्तयोर्विकृतिमद्विकारयुक्तं चित्तं लक्ष्यते । अपिः पूर्ववाक्यसमुच्चये । भये जन्तोरीदृशं चित्तम्, क्रोधे चेदृगिति ज्ञायत इत्यर्थः । स च धन्विनां धानुष्काणामुत्कर्षः । यच्चले चञ्चले लक्ष्ये इषवो बाणाः सिध्यन्ति चञ्चलक्ष्यवेधका भवन्ति चेति । चः समुच्चये । तेन क्रियासमुच्चयालंकारः । ईदृग्विनोदः कौतुकं कुतः कुत्र । न कुत्रापीत्यर्थः । अथ चेदृग्विनोदः कुतः । क इत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिल् । मृगयाया व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । वृत्त्यनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'जयति स्वामी' इत्यादिनैतदन्तेन दाक्षिण्यं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'चित्तानुवर्तनं यत्र तद्दाक्षिण्यमितीरितम्' इति । अत्रभवान्प्रकृतिं स्वभावमापन्नः प्राप्तः । त्वं तावदटवीतोऽटवीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुपस्येति स्वभावोक्तिः । जीर्णऋक्षस्य वृद्धभल्लूकस्य कस्यापि मुखे पतसि पतिष्यसि । 'आशंसायां भूतवच्च' इति चकारात् 'वर्तमानवच्च' इत्याशंसायां वर्तमानवत्प्रत्ययः । अद्य तावदिति श्लोकशेषः । गाहन्तामिति । महिषाः शृङ्गैर्मुहुर्वारंवारं ताडितमुत्फालितं निपानसलिलमाहावजलं गाहन्तामालोडयन्तु । अनेन त्रासाभावात्प्रकृतिप्रत्यासत्ती शृङ्गाभ्यां पर्यायेण जलताडनं महिषजातिरुक्ता । एवमग्रिमयोरपि जातिकथनमनुमेयम् । 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः । छायायां बद्धं

अधुम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्थमुद्रिलितकवलचर्वणमभ्यस्यत्विसनेन परस्परवार्तानभिज्ञानां पलायनपरायणानां रोमन्थोऽपरिचितचर(?)इवासीत्तस्येदानीं शिक्षाक्रमेण परिचयदार्ढ्यं भवत्वित्युक्तं भवति। कदम्बानां बहुत्वात्कुलमत्रान्यपदार्थः। वराहपतिभिः सूकरश्रेष्ठैरित्यनेन तादृशानामस्मन्मृगयासंरम्भगोचरत्वमिति प्रकाश्यते। अवातशौण्डाः परिणतिभीरवो महिषाः, स्वभावभीता मृगाः, वराहास्तु परावृत्तिचतुराः प्रकारकोविदाश्चेति श्रेष्ठत्वम्। विश्रब्धं साश्वासं पल्वले। 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः। मुस्ताक्षतिः मुस्तोत्खननं क्रियतां पूर्ववाक्ययोर्विश्वासमन्तरेण तादृशं विशिष्टं कर्म कर्तुमेव न शक्यत इति तत्र विश्वासोऽर्थायातः। अत्र तुरगवदाद्यन्त(दान्त)घासग्रासन्यायेनापि मुस्ताक्षतिः संभवतीति विस्रब्धमित्युपात्तम्। इदं नानाविधदानवसेनाविनाशित्वाद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्। अस्मद्धनुश्च शिथिलज्याबन्धमवरोपितज्याबन्धं विश्रामं लभताम्। अव्यापारं तिष्ठत्वित्यर्थः। अत्र राजवचनेनैव धनुषः स्वसंबन्धे ज्ञाते पुनरस्मादित्यधिकरूपमिति ये मन्यन्ते तैः पञ्चमीबहुवचनतया भिन्नपदत्वेन व्याख्येयम्। अस्मत्सकाशाद्विरतं भवत्वित्यर्थः। विश्रान्तेर्व्यापारविरामत्वादवधौ पञ्चमी। चकारेण चेदमस्मद्धनुरारूढमवतीर्णं वा तदैव संरम्भगोचराणां भयविस्रम्भाविति कोऽपि प्रकर्षो व्यज्यते। अतएवास्मदिति बहुवचनमपि सजीवम्। अन्ये तु राज्ञो नायिकावियोगेन दुःखितस्यान्येषां तद्वियोगाद्दुःखं मा भवत्वित्यभिप्रायेणोक्तिरिति वदन्ति तेषां महिष्यश्च महिषाश्चेत्येकशेषेण मृग्यश्च मृगाश्चेत्येकशेषेण, अथवा 'कुलं जनपदे गृहे' इति कोशान्मृगमिथुनाक्षेपकेण कुलशब्देन मुस्ताविश्रान्तिज्यानां नायिकात्वारोपवशेन क्षतौ नखदन्तक्षतारोपेण। 'आबन्धो दृढबन्धे स्यात्प्रेमालंकारयोरपि' इति कोशादाबन्धशब्दस्य स्नेहार्थत्वेनेति व्याख्येयम्। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। स्वभावोक्तिः। पादत्रये क्रियासमुच्चयः सर्वस्मिन्स्वस्वक्रियत्वादन्येषां नानाक्रियाजननाद्विरोधः। वस्तुस्वाभाव्यादाभासत्वं काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम्। कार्यकारणयोः समकालत्वेनोक्तेरतिशयोक्तिश्च। वृत्तमनन्तरोक्तम्। अत्र केचन कारकप्रक्रमभङ्गभिया 'कुर्वन्त्वस्तभियो वराहपतयो मुस्ताक्षतिम्' इति पाठमपठन्। ननु कारकप्रक्रमभङ्गे परिहृते सति प्रक्रमभङ्गो नैव परिहृत इति चेन्मैवं बोध्यः। अनेन पाठेन सोऽपि परिहृत एव। यतः पूर्वमात्मनेपदं पश्चात्परस्मैपदं पुनः। परस्मैपदमात्मनेपदमित्यारोहावरोहरूपः क्रमोऽस्तु। किंच महिषादिविषयतया आशंसालक्षणोऽर्थोऽभिप्रेतः कवेः। स च निर्व्यूढ एव कविनेति नायं प्रक्रमभङ्गदोषस्य विषयः। यथा—'पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनां त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितीयं दधीथाः दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्रितये दिधीर्षां देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्' इत्यत्र। एवं वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि परिहृतो भवति। पूर्वं बहुवचनं पुनरेकवचनं पुनर्बहुवचनं पुनरेकवचनमित्येव क्रमः। वि-

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।

शमप्रधानेषु तपोवनेषु
गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-
स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ॥ ७ ॥

शेषणप्रक्रमभङ्गोऽपि 'भ्रान्तो विषाणैर्मुहुः' इति परिहृतो भवति । एवं पुंनपुंसककर्तृनिर्देशाल्लिङ्गप्रक्रमभङ्गोऽपि परिहृतः । न चात्र द्वितीयचरण इव कर्तृविशेषणकर्तृकर्मक्रियाक्रमेण निबन्धाभावात्क्रमप्रक्रमभङ्ग इति वाच्यम् । कर्त्रादिव्यस्तत्वस्य विधिवाक्य एव दुष्टत्वान्नानुवादवाक्ये । प्रकृतस्य चानुवादवाक्यत्वात् । विशेषणव्यस्तत्वस्यापि न दूषकत्वम् । तद्धि द्विविधम् । अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्रोपसर्गनिपातरूपमन्तरङ्गम् । तेषां धातुनाम्नोः पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगस्य नियतत्वात् । तत्र निपातरूपाणि विशेषणानि येष्वनन्तरं प्रयुज्यन्ते तेष्वेव विशेषमाधातुमलं नान्यत्र । तेनायथास्थाननिवेशिनो हि तेऽर्थान्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेण रञ्जयेयुः । ततश्च प्रस्तुतार्थस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्तद्दूषकत्वम् । बहिरङ्गं तु व्यवहितमपि स्वां शक्तिं विशेष्योपदधात्येवेति । तदुक्तं महिमभट्टेन—'विशेषणं हि द्विविधमान्तरं बाह्यमेव च । तत्राव्यवहितं सद्यदर्थकारि तदान्तरम् ॥ स्फटिकस्येव लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् । आयस्येव त्वयस्कान्तं तदपि द्विविधं मतम् ॥ असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः । विशेषोऽपि द्विधा ज्ञेयो धातुनामर्थभेदतः ॥ साध्यत्वार्थत्वभेदेन नाम्नोऽर्थोऽपि द्विधा मतः । तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ चादीनां तु निपातानामुभयं परिकीर्तितम् । केवलं तु विशेष्यात्स्युः पूर्वं पश्चाच्च ते क्रमात् ॥ विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमयन्त्रितम् । अतएव व्यवहितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ॥ संबन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्युरनन्तराः । सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रोपदधत्यमी । ततश्चार्थासामञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ॥' इति । किंच । रसप्रतीतिव्याहतिकृत्त्वं दोषत्वम् । न चात्र तदस्ति । सहृदयहृदयानां तत्प्रतीतेरव्याहतत्वात् । तथाद्याङ्काभिलाषविप्रलम्भ एतत्प्रकरणव्यङ्ग्यस्य तृतीयाङ्कस्थस्यास्याः कार्यानुत्साहलक्षणस्यानुभवस्याविस्फुटत्वात् । 'विश्रामम्' इत्यपाणिनीयः पाठः । 'विश्रान्तिम्' इति पठनीयम् । प्रभवति तच्छीलः प्रभविष्णुस्तस्मै राज्ञे । 'भुवश्च—' इतीष्णुच् । शमेति । शमः

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

विदूषकः—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो

(निष्क्रान्तः सेनापतिः ।)

राजा—(परिजनं विलोक्य ।) अपनयन्तु भवन्तो मृगयावेशम् । रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—कैदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सिं पाद-

---

१. ध्वंसतां त उत्साहवृत्तान्तः ।

२. यदेव आज्ञापयति ।

३. कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतमेतस्यां पादपच्छायायां विरचि-

---

शान्तिरेव प्रधानं येषां तेष्वतएव तप एव धनं येषां तेषु । दाहजनकं लक्षणया दाहस्वभावं शीघ्रकार्यकारित्वफलम् । गूढं गुप्तम् । अन्यजनादृश्यं तेजोऽस्ति । हि यस्मात्स्पर्शोऽनुकूलो येषां पदादिनाशकत्वात्ते सूर्यवत्कान्ता मनोहरास्ते तपस्विनः । अन्यस्य राजादेस्तेजसाभिभवः पराभवस्तस्मात्तत्स्वीयं तेजो वमन्ति प्रकटयन्ति । क इव । स्पर्शे सत्यदाहकाः सूर्यकान्ताः पाषाणविशेषा यथान्यस्य सूर्यस्य तेजसोऽभितो भवो भवनं प्राप्तिः । संबन्ध इति यावत् । तेन स्वकीयं तेजः प्रकटयन्ति तथेत्यर्थः । श्लेषोपमा अनुमानं काव्यलिङ्गं च । धानेधने स्विस्य तेजस्तेज इति छेकश्रुत्यनुप्रासौ । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलमुपजातिवृत्तम् । अत्र वमन्तीत्यश्लीलशङ्का न कार्या । यत्र स्ववाच्ये वान्तशब्दः प्रयुज्यते तत्र दोषः । 'तेऽन्यैर्वान्ते समश्नन्ति' इत्यत्रोद्गिरणसंबन्धात्प्राकट्यं लक्षयंस्तस्यावश्यकत्वं प्राकट्ये योपायसहस्रैरप्यप्रतीकार्यत्वमन्यविलक्षणत्वादिधर्मसहस्रं ध्वनयति यथा 'वमद्भिरिवेक्षणैः' इत्यादिषु । तदुक्तं काव्यादर्शे—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते' इत्येतदपि तथैवोक्तेः । ध्वंसतां त उत्साहवृत्तान्तः । स्वं नियोगं द्वारस्थितिरूपम् । यदेव आज्ञापयति । कृतं भवता निर्मक्षिकम् । जनराहित्यमित्यर्थः । सांप्रतमेतस्यां पादपच्छायायां विरचितेन लतावितानेन बद्धचन्द्रातपेन दर्शनीयायां रमणीयायामासने निषीदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि । अहं तु कम्पितशंचित्वेन क्षणमप्युपवेशनं विना स्थातुं न शक्नोमि । तवोपवेशनेन विना मम तदत्यन्तमनु-

वच्छाआए विरइदलदाविदाणदंसणीआए आसणे णिसीददु भवं, जाव अहं वि सुहासीणो होमि।

राजा—गच्छाग्रतः।

विदूषकः—एदु भवं।

(इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ।)

राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि। येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम्।

विदूषकः—णं भवं अग्गदो मे वट्टदि।

तलतावितानदर्शनीयायामासने निषीदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि।

१. एतु भवान्।

२. ननु भवानग्रतो मे वर्तते।

चितमिति शीघ्रमुपविशेति भावः। एतु भवान्। 'राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि' इत्यारभ्य तृतीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रतिमुखसंधिः। तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'बीजप्रकाशनं यत्र दृश्यादृश्यतया भवेत्। तत्स्यात्प्रतिमुखम्' इति। तत्र 'अज्जवि से तं एव्व चिन्तअन्तस्स अक्खीसु पभादं आसी'। 'विश्रान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम्' इत्यनेन च विदूषकेण दृश्यस्य तत्सखीभ्यामदृश्यस्य च। दशरूपके—'बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश। विलासः परिसर्पश्च विधूतं शर्मनर्मणी॥ नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पर्युपासनम्। वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि॥' इति। अङ्गलक्षणं तत्र तत्र व्याख्यानावसरे वक्ष्यामः। बिन्दुप्रयत्नयोर्लक्षणे यथादिभरते—'प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम्। यावत्समाप्तिं बन्धस्य स बिन्दुरिति संज्ञितः॥' इति। यथात्र मृगयावृत्तान्तेन विच्छेदे सति 'राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि'। 'तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि' इत्यादिना। 'अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति। परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः' इति। यथात्र 'राजा—तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि। चिन्तय तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः' इति। दर्शनीयं मनोरमम्। ननु भ-

राजा—सर्वः कान्तमात्मानं पश्यति । तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(स्वगतम् ।) होदु । से अवसरं ण दाइस्सं । (प्रकाशम् ।) भो वअस्स, ते तावसकण्णआ अब्भत्थणीआ दीसदि ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

विदूषकः—(विहस्य ।) जेह कस्स वि पिण्डखज्जूरेहिं उ-

---

१. भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । भो वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

२. यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत्, तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।

धानमतो मे वर्तते । भवन्तं मुक्त्वान्यः कः सुन्दर इत्यर्थः । किंत्वाश्रमललामभूतामधिकृत्येति योजनीयम् । ललामं प्रधानम् । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः । तत्र क्षीरस्वामी प्रधानेऽपि प्राधान्येन व्याख्यातत्वात् । अनेन सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । भवतु । अस्यावसरं वर्णनावसरं न दास्ये । हे वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते । सुरेति । किलेति प्रसिद्धौ सुरयुवतिर्मेनका तत्संभवम् । मुन्यपत्यता तर्हि कथमित्याह—मुनेरिति । तयोज्झितं त्यक्तं सत्ततोऽधिगतं प्राप्तं मुनेरपत्यम् । तत्रोपमामाह—नवमालिकाकुसुममिवेति । अनघातिशयपेलवत्वं ध्वन्यते । कीदृक् । अर्कस्योपरि च्युतम् । अर्कस्येत्यनेन मुन्युपमानेन तदीयत्वस्यात्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते । उपरीत्यनेन शङ्काबीजम् । अधःपतितस्य शङ्कापि नायाति । स्थापनं हि संनिवेशविशेषेण भवतीति च्युतमित्युक्तम् । कदाचित्काकतालीयन्यायेन च्युतस्यापि संनिवेशविशेषः स्यादित्यत आह—शिथिलम् । एतेन तथापि चक्षुर्मात्रगोचरत्व एव तदीयत्वभ्रमोऽपि न भविष्यतीत्युक्तम् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । 'च्युतमभिनवमालिकाप्रसूनमिव' इति पठित्वा प्रयोगप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । मुनिसङ्गादनुत्कृष्टत्वं मन्यमानस्य विहस्योक्तिः । यथा कस्यापि पिण्डः खर्जूरविशेषस्तैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यां चिञ्चा-

व्वेजिदस्स तिन्तिणीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभाविणो भवदो इअं अब्भत्थणा ।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषकः—[1]तं क्खु रमणिज्जं जं भवदो वि विम्हअं उप्पादेदि ।

राजा—वयस्य, किं बहुना ।

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

---

१. तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

यामभिलाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नानि परिभवितुं तिरस्कर्तुं शीलं यस्य तस्य भवत इयमभ्यर्थना । पुनःपुनरुच्यमानराजवचनेन यथार्थप्रतीत्याह—तत्खलु निश्चितं रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति । अपिशब्देनास्मदादीनां विस्मयोत्पादने किं वक्तव्यमिति सूचितम् । किंबहुनेत्यनेन प्रत्यक्षवर्णना कर्तुं न शक्येत्युक्तम् । **चित्र इति** । विधिना ब्रह्मणा चित्र आलेख्ये निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा कृतप्राणयोगा नु । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । यावद्धुनिमार्जनलेखनयोस्तत्र संभवादित्याशयः । रूपाणां समुच्चयः समुदायस्त्रिभुवनवर्तिरूपसमुदायः तेनोपादानकारणेन । मनसा करणेन । कृता नु । अतएव करस्पर्शाद्यभावात्तादृशं कान्तिमत्त्वमेतादृग्लक्षणत्वादिकमिति भावः । अनेन 'यत्स्पर्शासहताङ्गेषु कोमलस्यापि वस्तुनः । तत्सौकुमार्यम्' इति सौकुमार्यं ध्वनितम् । संदेहालंकारः । केचन नुशब्दस्य वितर्कवाचित्वादुत्प्रेक्षां मन्यते । असंबन्धे संबन्धरूपोभयत्रातिशयोक्तिश्च । क्वचित् 'रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु' इति पाठः । तत्र मनसा कृता ध्याता । रूपोच्चयेन घटिता योजिता नु इति योजनीयम् । मनसि ध्यातायाः रूपनिवेशनेन श्लक्ष्णत्वं तादृक्कान्तिमत्त्वादि व्यज्यते । सा स्त्रीरत्नसृष्टिस्त्रीसृष्टिः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । अपरा जगत्स्त्रीसृष्टिविलक्षणेत्यभेदे भेदरूपातिशयोक्तिः । धातुर्विभुत्वं सामर्थ्यं तस्या वपुश्चानुचिन्त्येत्यपरार्धे हेतुत्वेन योज्यम् । तृतीयचतु-

विदूषकः—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रूववदीणं ।

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

---

१. यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।

र्थचरणयोर्व्यत्ययपाठेन समाप्तपुनरात्तदोषः परिहर्तव्यः । केचनापरेत्यतिशयोक्त्यावत्युत्कृष्टस्य हेतोः 'अण्णं लडहत्तणम्' इवेत्यादावर्थस्य गम्यमानत्वाच्चतुर्थचरणस्य छन्दःपूरणमात्रप्रयोजनत्वेनावकरत्वं मन्यमाना दूरान्वरेनेतिपदाध्याहारेण च सा स्त्रीरत्नसृष्टिर्मे इति प्रतिभाति । इतीति किम् । विधिना चित्रे निवेश्येत्याद्युत्प्रेक्षाद्वयं संयोज्यम् । तत्रोभयोरत्यन्तासंभावनीयतया ल्यबन्तद्वयं यथाक्रमं प्रत्येकं वा संबध्य तदुत्थापितामपरेवेति गम्योत्प्रेक्षामाहुः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । परस्य वितर्कं स्वयमेवानुवदति । चित्रे निवेश्येत्यादि कश्चित् । अन्यस्तु रूपोच्चयेनेत्यादि मन्यते । मम तु सा स्त्रीसृष्टिरपरा एतद्द्वयविलक्षणा प्रतिभाति । प्रसिद्धसृष्टेस्ताभ्यामेव निराकरणादुत्प्रेक्षाद्वयस्यात्मना निराकरणादन्यस्याभावमाशङ्क्य तत्र हेतुत्वेन ल्यबन्तद्वययोजना । तेन ब्रह्मणोऽलौकिकसामर्थ्यात्तद्रूपस्य च लोकातिक्रान्तत्वात्तत्सृष्टावन्य एव प्रकारो भविष्यतीति भावः । काव्यलिङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ वसन्ततिलका वृत्तम् । यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । **अनाघ्रातमिति** । अनाघ्रातमकृताघ्राणम् । अनेनामोदसत्ता ध्वन्यते । कररुहैर्नखैरलूनमच्छिन्नम् । अनेनाक्रान्तत्वम् । अनाविद्धमासमन्ताद्वेधरहितम् । स्थूलवेधनत्वं दोषाय भवति । अथवानाविद्धकुटिलम् । कुटिलस्य दुष्टत्वात् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नम्' इत्यमरः । अनेन निर्दोषत्वम् । तथा च रत्नसारसमुच्चये—'वृत्तं स्निग्धमुज्ज्वलं शुचि गुरु श्वेतं बृहत्कोमलं स्वच्छान्तं समसूक्ष्मवेधसुरभि त्रासादिभिर्वर्जितम्' इति । तथा 'दग्धं रत्नमवर्तुलं लघु' इति । नवं मधु क्षौद्रं तत्कालनीतत्वेन नवत्वम् । अनास्वादितरसमगृहीतास्वादम् । तादृक्त्वेनाननुभूतरसमित्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः । अनेनातिहृद्यत्वम् । केचन मधुशब्देन मद्यं व्याचक्षते । तदसत् । तत्र नवमिति विशेषणं विरुद्धं स्याज्जीर्णस्यैव तस्योत्तमत्वात् । तथा च—'जिण्णसुरा सहीणा' इति । असावेव रघौ—'पुराणसीधुं नवपाटलं

विदूषकः—तेर्ण हि लहु परित्ताअदु णं भवं। मा कस्स वि तवस्सिणो इङ्गुदीतेल्लमिस्सचिक्कणसीसस्स हत्थे पडिस्सदि।

१. तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान्। मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलमिश्रचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति।

च' इति। अखण्डं पूर्णम्। अनेनात्यन्ताभिलषणीयता। एतद्रूपमेतदेवेति मालोपमा। अन्यास्पृष्टत्वमभिन्नो गम्यः सामान्यधर्मः। यद्वाम्लानता विच्छायतोत्कृष्टतानुच्छिष्टता मनोज्ञता एते वाभिन्नगम्याः सामान्यधर्माः। तत्र रूपलक्षणं सुधाकरे—'अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः। येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते' इति। अनाघ्रातमित्यादिकैर्विशेषणैः कन्यात्वेन स्वयोग्यतां सूचयन्पुष्पादिभिरुपमानैः क्रमेण परिभोगयोग्यता कान्तिमत्ता मुग्धता हृद्यतोत्तमजनाभिलषणीयता ध्वनिता। अथ पञ्चभिरुपमानपदैर्घ्राणास्यचक्षूरसनेन्द्रियतर्पकत्वमपि ध्वनितम्। पुण्यफलस्य श्रवणरूपत्वात्तेन प्रत्यक्षालंकारो ध्वन्यते। विधिर्ब्रह्मा। इह जगति। अनघमदुःखं निष्पापं च। 'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः। अमलं मनोज्ञं वा। 'अनघो निर्मलापापमनोज्ञेषु च भेद्यवत्' इति विश्वः। तादृशस्यैव तद्भोक्तुः संभवात्। कं भोक्तारमुपस्थास्यत्युपसंक्रमिष्यति। उपगमिष्यतीत्यर्थः। अहं न जाने। स्वदृष्टेरगोचरत्वादेतद्रूपानुरूपतरुणसृष्टेरभावादिति भावः। उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणाद्यर्थासंभवान्नात्मनेपदम्। अनघममलमिति रूपविशेषणं वा। अथवानघमिति मधुव्यतिरिक्तपुष्पादेर्विशेषणत्वेन योज्यम्। तेन विशेषणप्रक्रमभङ्गः परिहृतो भवति। आद्ये मनोज्ञं द्वितीयेऽपापं लक्षणया कठोरं तृतीयेऽमलं पञ्चमेऽदुःखमिति योजनीयम्। यद्वानघमिति मालोपमायामभिन्नो वाच्यः सामान्यधर्मः। नवमिति मध्येऽप्युपात्तं सर्वेषां विशेषणत्वेन योज्यम्। 'फलमपि च' इति पाठे व्यस्तं मालारूपकं ज्ञेयम्। भोजस्तु 'पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणाद्व्यतिरेकवद्रूपकम्' इत्याह स्म। अत्र च विशेषणविशेष्यविशेषणक्रमेणैवोपनिबन्धान्न प्रक्रमभङ्गः। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। शिखरिणीवृत्तम्। एताभ्यां पद्याभ्यां गुणकीर्तनं नाम चतुर्थ्यवस्थोक्ता। तल्लक्षणं तु 'सौन्दर्यादिगुणश्लाघा गुणकीर्तनमत्र हि' इति। तेन। कारणेन लघु शीघ्रम्। 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः। परित्रायताम्। स्वीयत्वेनाङ्गीकरणमेव परित्राणम्। एनां भवान्। कस्यापि तपस्विन इङ्गुदी तापसतरुस्तस्य तैलेन मिश्रमत एव चिक्कणं शीर्षं यस्य तस्य हस्ते पतिष्यति तन्मा इति निषेधे।

राजा—परवती खलु तत्रभवती। न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः।

विदूषकः—अत्तभवन्तं अन्तरेण कीदिसो से दिट्ठिराओ।

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः। तथापि तु

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणं
हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम्।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया
न विवृतो मदनो न च संवृतः॥ ११॥

१. अत्रभवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः।

परवती पराधीना। 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवान्' इत्यमरः। तत्रभवती पूज्या। कामिनीरत्नभूतत्वात्पूज्यत्वम्। यतः परवत्त्वं स एव प्रतिच्छन्दनीय इत्यत आह—न चेति। अत्रभवन्तमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया। 'सप्तम्या द्वितीया' इति सूत्रेण। उदाहरणं च—'विज्जुज्जोअं मरइ रत्ति'। विद्युद्द्योतं स्मरति रात्राविल्यर्थः। तेनात्रभवति पूज्येऽन्तरेण विशेषेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः। 'अन्तरं रन्ध्रावकाशयोः मध्ये विनार्थे तादर्थ्ये विशेषेऽवसरेऽवधौ' इति हैमः। अत्रान्तरेण तत्रभवन्तमिति द्वितीयेति तु यत्स भ्रम एव। तस्य 'अन्तरान्तरेण' इत्यत्र सूत्रे निपातस्यैव ग्रहणात्। तेनार्थासंगतेः। तथाहि तस्मिन्सूत्रे वृत्तिकारेण व्याख्यातम्—'अन्तरान्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद्गृह्येते। तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्राधान्यमाचष्टे। द्वितीयस्तु तच्च विनार्थं च' इति। उदाहृतं च—'अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः। अन्तरेण पुरुषकारं किंचिन्न लभ्यते' इति। प्रकृत एतदर्थद्वयमप्यसंगतमेव। तथा चास्यैव कवेर्मालविकाग्निमित्रे नाटके प्रयोगः—'अचिरप्पवुत्तोवदेसअं छलिअणामणहं अन्तरेण किरिसीमालविएत्ति अज्ज णट्टाअरिअं गणदासं पुच्छिदुंति'। निसर्गादेव स्वभावादेव। 'निसर्गः शीलसर्गयोः' इति विश्वः। अप्रगल्भोऽप्रौढः। यतस्तपस्विकन्याजन इत्यार्थहेतुत्वेन योज्यम्। इति यद्यपि तथापि त्विति श्लोकेनान्वेति। **अभिमुख इति।** अभिमुखे मयीक्षणमवलोकनं संहृतम्। अनेन शृङ्गारलज्जा ध्वन्यते। अन्यनिमित्तमन्यहेतुकं यथा स्यात्तथा कृत उदयो यस्य। अनेनापि सैव व्यज्यते। एतादृशं हसितम्। तल्लक्षणं मातृगुप्ते—'विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लामललोचनम्। किंचिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः' इति। अनेनास्या उत्तमनायिकात्वमपि ध्वनितम्। यदुक्तं तत्रैव—'उत्तमस्य समुद्दिष्टं स्मितं

विदूषकः—णं क्खु दिट्ठमेत्तस्स तुह अङ्कं समारोहदि[1] ।

राजा—मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममाविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथा हि ।

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

---

१. न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति ।

हसितमेव च' इति । अनेनानुरागो ध्वनितः । उक्तं च—'उत्फुल्लगण्डमण्डलमुल्लसितदृगन्तसूचिताकूतम् । नमयन्त्यापि मुखाम्बुजमुन्नमितं रागसाम्राज्यम्' इति विनयेन वारिता वृत्तिः प्रसरो यस्य सः । विनयलक्षणं पूर्वमुक्तमेव । मदनो न विवृतः । ईक्षणसंहरणेनान्यनिमित्तकृतोदयेन हसितेन च । अनेन मुग्धानायिकात्वमुक्तम् । न च संवृतः । हेलामोट्टायितादेर्भावस्य प्रकाशिना विरोधाभासो वृत्त्यनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । सुधाकरे—'तत्र कन्यात्वरूढा स्यात्सलज्जा पितृपालिता । सखीकेलिषु विस्रब्धा प्रायो मुग्धा गुणान्विता' इत्युक्त्वा 'मुग्धा नववयःकामा' इत्युक्तम् । तेन नवकामत्वेन मुग्धात्वम् । अनेनास्याः प्रथमं यौवनमपि ध्वनितम् । 'सर्वासामपि नारीणां यौवनं च चतुर्विधम्' इत्युक्त्वा प्रथमयौवने 'ईषच्चपलनेत्रान्तं स्मरस्मेरमुखाम्बुजम्' इत्याद्युक्तम् । हेलालक्षणं तत्रैव—'नानाविकारैः सुव्यक्तः शृङ्गाराकृतिसूचकैः । हाव एव भवेद्धेला' इति चित्तजः । मोट्टायितलक्षणं तत्रैव—'स्वाभिलाषप्रकटनं मोट्टायितमितीरितम्' इति गात्रजः । न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति । खल्विति जिज्ञासायाम् । 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । प्रस्थाने गमनारम्भे शालीनतयाधृष्टतयाप्येकान्ते काममत्यर्थमाविष्कृतो भावश्चित्ताभिप्रायः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । अतएव प्रथमाङ्कान्ते 'सव्याजं विलम्ब्य' इत्युक्तिः । मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । दर्भेति । तन्वी सा कतिचिदेव द्वित्राण्येव । न तु त्रिचतुराणि । तेनोत्कण्ठातिशयो ध्वनितः । पदानि गत्वाकाण्डेऽनवसरेऽकस्मात्स्थिता । 'काण्डं चावसरे बाणे' इति धरणिः । तन्वीत्वादेव गमनासहत्वं भविष्यतीत्यत आह—दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इति । न तु दर्भेण । तस्य सत्त्वे व्याजो न स्यात् । अङ्कुरस्यादृश्यमानतया व्याजसंभवात् । अतोऽङ्कुरपदेन व्याजेन विलम्बितमिति ध्वनितम् ।

विदूषकः—तेण हि गहीदपाहेओ होहि । किदं तुए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि ।

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ।

विदूषकः—को अवरो अवदेसो तुम राआणं । णीवारच्छट्ठभाअं अह्माणं उवहरन्तु त्ति ।

राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति, यद्रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यम् । पश्य ।

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १३ ॥

---

१. तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि ।

२. कोऽपरोऽपदेशस्तव राज्ञः । नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्त्विति ।

द्रुमाणां शाखास्वसक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदनासीत् । अत्र बहुवचने विवृत्तवदनात्वस्य वृत्तिर्व्यक्ता । विरोधाभासो हेतुश्च श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । रेणरण इति दानिदनेति छेकानुप्रासोऽपि । वसन्ततिलकावृत्तम् । अथानुरागेङ्गितमित्यधिकृत्योक्तं रतिविलासे—'विलम्बस्तु पथि व्याजात्परावृत्यापि दर्शनम्' इत्यादि । तेन हि गृहीतपाथेयो भव । गृहीतपाथेय इत्युद्योगस्यावश्यकर्तव्यता ध्वनिता । यथा क्वचिज्जिगमिषुं प्रति कश्चिद्वदति पाथेयं गृहाणेति तद्वत् । पथि साधु पाथेयम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि । उद्देश्यविधेयभावे व्यत्ययो ज्ञेयः । अपदेशेन व्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । सकृदेकवारम् । इत्यनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । कोऽपरोपदेशः । तुम तव राज्ञ इति । 'तुम' इति षष्ठ्येकवचने युष्मद आदेशः 'तइतुन्तेतुम्हतुहतुहंतुवतुम–' इत्यादिसूत्रेण । 'ङसि तुमतुज्झतुम्ह' इति वररुचिसूत्रं च । नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्त्विति । अयमेवापदेश इत्यर्थः । भागधेयं राजग्राह्यो भागः । 'भागरूपनामभ्यो धेयः' इति स्वार्थे धेयः । 'समो(भाग)धेयं मतं भाग्यं भागधेयं(यः) स्मृतो बलिः' इति धरणिः । **यदुत्तिष्ठतीति** । वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो यत्फलमुत्तिष्ठत्युत्पद्यते त-

(नेपथ्ये ।)

हन्त, सिद्धार्थौ स्वः ।

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अये, धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—जेदु भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमिं उवट्ठिदा ।

राजा—तेन ह्यविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

दौवारिकः—एसो पवेसेमि । (इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह प्रविश्य ।) इदो इदो भवन्ता ।

(उभौ राजानं विलोकयतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवोपपन्नमेतदृषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ।

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

---

१. जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ ।
२. एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ ।

क्षयि विनाशि । प्रकारसहस्रैरपि न स्थायीति व्यज्यते । आरण्यकास्तपस्विनो नोऽस्माकमक्षय्यमविनाशि तपःषड्भागं ददाति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधु । अक्षय्यमिति प्रयत्नसहस्रैरपि न नश्यतीति ध्वन्यते । व्यतिरेकालंकारः । 'चिन्तय' इत्यादिनैतदन्तेन विलासो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विलासः संगमार्थस्तु व्यापारः परिकीर्तितः' इति । हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । सिद्धार्थौ निष्पन्नप्रयोजनौ । राज्ञो दर्शनेनैव । जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिं द्वारस्थानमुपस्थितौ । 'स्त्रीद्वार्द्वाःप्रतीहारः' इत्यमरः । 'भूमिः स्यात्स्थानमात्रके' इति विश्वः । एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ । अहो इत्याश्चर्ये । दीप्तिमतोऽपि तेजोयुक्तस्यापि । नातिभिन्ने सदृशे । नसमासः । सादृश्यमेव श्लोकेनाह—अध्येति । अमुना । अपिशब्दात्सर्वत्र मुनिः । सर्वैर्ब्रह्मचारिप्रमुखैर्भोग्य आश्रयणीयः सर्वभो-

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १४ ॥

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।
आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १५ ॥

गयस्तस्मिन्नाश्रमे गृहस्थाश्रमे वसतिर्गृहमध्याक्रान्तम्(न्ता) अङ्गीकृतम्(ता) । मुनिपक्षे सर्वैर्बटुभिर्भोग्यः पाठार्थमाश्रयणीयस्तस्मिन्नाश्रमे मठे वसतिः स्थानमङ्गीकृतम् । 'आश्रमो व्रतिनां मठे । ब्रह्मचर्यादिचतुष्के' इति । 'वसतिः स्यादवस्थाने निशायां सदनेऽपि च' इति हैमः । उक्तं च पद्मपुराणे—'यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते चतुराश्रमाः॥' इति । रक्षायोगात्प्रजापरिपालनात् । तपो लोकोत्तरं धर्मम् । संचिनोति रक्षार्थं शरीररक्षार्थम् । योगोऽष्टाङ्गस्तन्निमित्तम् । तपश्चान्द्रायणादि । संचिनोति करोति । 'तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मे लोकोत्तरेऽपि च' इति विश्वः । चारणानां द्वंन्द्वं स्त्रीपुरुषयुगुलम् । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । तेन गीत इति विशेषणमनुवाद्यम् । चारणलक्षणं रत्नाकरे—'किंकिणीवाद्यवेदी च नृत्तो विकटनर्तकैः । मर्मज्ञः सर्वरागेषु चतुरश्चारणो मतः' इति केवलं राजपूर्वो मुनिरिति शब्दः । राजर्षिरित्यर्थः । द्यां स्वर्गं स्पृशति । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । श्लेषो व्यतिरेकश्च । बलभित्सखः । अनेन वक्ष्यमाणविघ्नापसारणक्षमत्वं ध्वन्यते । **नैतदिति** । उदधिश्यामसीमामित्युक्त एकदेशेऽपि तत्संभवात्कृत्स्नामित्युक्तम् । नगरपदेनात्यन्तदैर्घ्यं ध्वनितम् । परिघोऽर्गलः । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रे मुद्गरेऽर्गलघातयोः' इति विश्वः । तद्वत्प्रांशू दीर्घौ बाहू यस्य सः । अनेन भुजसहायेन सर्वे शत्रवो हता इति कारणे वक्तव्ये समस्तोर्वीजयलक्षणकार्यमेवोक्तमिति पर्यायोक्तालंकारः । सुरयुवतय इति युवतिग्रहणं तासामतिभीरुत्वाद्वन्दीदुःखाद्यनुभवात्स्त्रीत्वेन युद्धाभिमानाद्यभावाच्च । प्रथमस्य धनुषो ग्रहणादस्यैव प्राधान्यं द्योत्यते । पौरुहूते च वज्र इति पश्चादुपदेशाद्गौणत्वं ध्वन्यते ।

उभौ—(उपगम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—(आसनादुत्थाय ।) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वस्ति भवते । (इति फलान्युपहरतः ।)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य ।) आज्ञापयितुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसांनिध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) एसा दाणिं अणुऊला ते अब्भत्थणा ।

१. एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना ।

आशंसन्त इति 'शसि इच्छायाम्' इत्यस्येदितो रूपम् । 'शंसु स्तुतिहिंसनयोः' इत्यस्य तु शंसतीति । तथासावेव रघौ—'इत्याशशंसे करणैरबाह्यैः' इति । वृत्त्यनुप्रासः समुच्चयालंकारः । वज्रधनुषोर्द्वयोः समुच्चितत्वात् । नैतच्चित्रमित्यर्थे प्रत्युत्तरार्थवाक्यार्थस्य हिशब्देन हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गमुपमा च । उभयोर्मन्दाक्रान्तावृत्तम् । आभ्यां युद्धवीरो ध्वन्यते । तल्लक्षणं तु—'अविस्मयादसंमोहादविषादाच्च यः सताम् । धर्माद्यर्थविशेषेषु कार्यतत्त्वविनिश्चयः ॥ तपश्च विनयः कीर्तिः पराक्रमणशक्तिता । इत्यादयो विभावाः स्युः' इति । 'युद्धवीरे हर्षगर्वामर्षाद्या व्यभिचारिणः । असहायेऽपि युद्धेच्छा समरादनिवर्तनम्॥ भीताभयप्रदानाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः । उत्साहः स्थायिभावश्च धीरा वीरं बभाषिरे ॥' इति । अत्र विभावानुभावावुपनिबद्धौ । व्यभिचार्यादयः स्वयमूहनीयाः । आज्ञाप्यतामित्युक्ते तौ प्रति नियोगः कृतः स्यादित्याज्ञापयितुमिच्छामीत्युक्तम् । प्रार्थयन्त आश्रमसद इति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते । तत्रभवतः पूज्यस्य । क्वचित् 'तत्र भगवतः' इति पाठः । तत्र संनिधानादिति संबन्धः । एषेदानीमनुकूलाभ्यर्थना । ते तव । बाणासनं धनुः । यद्देव आज्ञापयति ।

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) रैवतक, मद्वचनादुच्यतां सारथिः सबाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः—[1]जं देवो आणवेदि (इति निष्क्रान्तः ।)

उभौ—(सहर्षम् ।)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।
आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १६ ॥

राजा—(सप्रणामम् ।) गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।

उभौ—विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ ।)

राजा—माढव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—[2]पढमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्तन्तेण बिन्दूवि णावसेसिदो ।

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

---

१. यद्देव आज्ञापयति ।

२. प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः ।

अनुकारिणीति । पूर्वेषां पुरुप्रभृतीनामनुकारिणि सदृशे । चारित्र्येण रूपेण शौर्येण दानेन पावित्र्येणेत्यादि ज्ञेयम् । युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् । प्रशंसायां रूपप् । आपन्ना आपद्युक्ताः । 'आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' इत्यमरः । तेषां यदभयं तदेव सत्रं यज्ञविशेषः । तत्र दीक्षिताः । कृतदीक्षा इति रूपकम् । अनेनावश्यकर्तव्यत्वं भयापसारणस्य ध्वन्यते । खलु यस्मादित्यनेन पूर्वार्धं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमपि । अनुपदं भवत्पदन्यासं लक्ष्यीकृत्य । अनन्तरमेवेत्यर्थः । 'पादन्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्ते पदं भवेत्' इति क्षीरस्वामी । प्रथमं सपरिवाहमासीत् । जलनिर्गमनमार्गवाची परिवाहशब्दोऽल्पस्य लक्षको निर्गमनसंबन्धेनाधिक्यं लक्षयति । यदधिकं भवति तन्निर्गच्छति । शीघ्रप्रतिबन्धः फलम् । तदेवाह—इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः । अत्रापि बिन्दुशब्दो-

विदूषकः—एस रक्खसादो रक्खिदो म्हि।

(प्रविश्य।)

दौवारिकः—सज्जो रघो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि। एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो।

राजा—(सादरम्।) किमम्बाभिः प्रेषितः।

दौवारिकः—अह इं।

राजा—ननु प्रवेश्यताम्।

दौवारिकः—तह। (इति निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य।) एसो भट्टा। अवसप्प।

करभकः—जेदु भट्टा। देवी आणवेदि। आआमिणि चउत्थदिअहे पउत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि तहिं दीहाउणा अवस्सं संभाविदव्व त्ति।

राजा—इतस्तपस्विकार्यम्। इतो गुरुजनाज्ञा। द्वयमप्यनतिक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधेयम्।

---

१. एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि।

२. सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते। एष पुनर्नगराद्देवीनामाज्ञप्तिहरः करभकः आगतः।

३. अथ किम्।

४. तथा। एष भर्ता। उपसर्प।

५. जयतु भर्ता। देव्याज्ञापयति। आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो म उपवासो भविष्यति। तत्र दीर्घायुषावश्यं संभावनीयेति।

ऽल्पस्य लक्षकः। एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि। सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते। एष पुनर्नगराद्देवीनामम्बानामाज्ञप्तिहरः करभक आगतः। अथ किम्। तह इति तथेति। एष भर्ता। उपसर्प। जयतु भर्ता। देव्यम्बाज्ञापयति। आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो म उपवासो भविष्यति। पूर्वमुपवासवचनश्रवणमस्य दुःखदं भविष्यतीति प्रवृत्तपारण इति प्रथममुपन्यस्तम्। तत्र दीर्घायुषाव-

विदूषकः—तिसङ्कू विअ अन्तराले चिट्ठ।[1]

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि।

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्द्वैधीभवति मे मनः।
पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा॥ १७॥

(विचिन्त्य।) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः। अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति।

विदूषकः—ण क्खु मं रक्खोभीरुअं गणेसि।[2]

राजा—(स्मितम्।) कथमेतद्भवति संभाव्यते।

विदूषकः—जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि।[3]

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वानानुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि।

विदूषकः—तेण हि जुवराओ म्हि दाणिं संवुत्तो।[4]

---

१. त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठ।
२. न खलु मां रक्षोभीरुकं गणय।
३. यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि।
४. तेन हि युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः।

इयं संभावनीयेति। प्रतिविधेयं [प्रति]कर्तव्यम्। त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठेत्यादिषु विदूषकवचनेषु हास्यप्रतीतिः स्फुटैव। उक्तं च—'विदूषकस्य हास्यं तु नायके हास्यकारणम्' इति। तल्लक्षणम्—'भाषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः। लौल्यादेश्च परस्थानामेषामनुकृतेरिति॥ विकासश्चेतसो हासः' इति। एतत्स्थायी हास्य इति ज्ञेयम्। **कृत्ययोरिति**। कार्ययोर्मनसो द्वैधीभवनं नामैकत्रापर्यवसानम्। उपमाने तु मार्गद्वयगमनम्। उभे भिन्ने अपि समानधर्मार्थमतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसिते। पुरोऽग्रे शैले प्रतिहतमवरोधं प्राप्तं स्रोतोवहो नद्याः स्रोत इव। अन्यदल्पं स्रोतः शैलावरुद्धं तिष्ठेदेवेति संबन्धिपदोपादानम्। तत्रापि नद्यादिपदाभावेन यद्विशिष्टस्य ग्रहणं तेन महानदीत्वं ध्वनितम्। वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः उपमा च। न खलु मां रक्षोभीरुकं गणय। भवति त्वयि। यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि। आनुयात्रिकान्सहागतान्। तेन हि

राजा—(स्वगतम् ।) चपलोऽयं बटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम् ।) वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । पश्य ।

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो
　मृगशावैः सममेधितो जनः ।
परिहासविजल्पितं सखे
　परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

युवराजः । अस्मीत्यहमर्थे इदानीं संवृत्तः । अन्तःपुरेभ्यस्तत्स्थस्त्रीभ्यः । विदूषकं प्रत्याययितुं तापसकन्यकायामित्युक्तिः क्व वयमिति । वयं क्व । वयमित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेनानेकराजोपचारयुक्तत्वं नानावैदग्धीकुशलत्वं च व्यज्यते । मृगशावैर्हरिणबालकैः समं सहैधितो वृद्धिं प्राप्तः । अत एव परोक्षमन्मथो दूरमुक्तमनोभवः । कामकलानभिज्ञ इत्यर्थः । एधितपदार्थसमर्थनार्थं शावपदम् । तेन नावकरत्वम् । परिहासेन विविधं जल्पितं यत्र तद्वचः शकुन्तलायामनुरागकथनरूपं परमार्थेन न गृह्यताम् । पुनरुक्तवदाभासः । वृत्त्यनुप्रासः । काव्यलिङ्गं पदार्थवाक्यार्थरूपेण । पूर्वार्धे विषमयैको भेदः सहोक्तिश्च । वैतालीयं वृत्तम् । अन्ये त्वर्धसमं प्रबोधितं मन्यन्ते । 'राजा—स्वगतम्' इत्यादिनैतदन्तेन संवृतिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'संवृतिः स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत्' इति ॥ **इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।**

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ।)

शिष्यः—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि निरुपद्रवानि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति ।

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।
हुंकारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ १ ॥

यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृत्विग्भ्य उपनयामि । (परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे ।) प्रियंवदे, कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (आकर्ण्य ।) किं ब्रवीषि । आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि त्वरितं गम्यताम् । सखि, सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

महाननुभावः प्रभावो यस्य सः । 'अनुभावः प्रभावेऽपि' इत्यमरः । प्रविष्टेति । तत्रभवति पूज्ये । अत्र राक्षसनिराकरणे कारणे वक्तव्ये कार्यरूपकर्मनिरुपद्रवतोक्तेः पर्यायोक्तालंकारः । **का कथेति** । बाणसंधाने का कथा । शरसंधानं नापेक्षत इत्यर्थः । स धनुषो ज्याशब्देनैव विघ्नान्दूरतोऽपोहति निराकरोति । केनेव । हुंकारेणेवेति । एकदेशविवर्तिन्युपमा । तेन राज्ञो गणपत्युपमानत्वं गम्यते । अथवा स ज्याशब्देनैव दूरतो विघ्नानपोहति । कथंभूतेनेव । धनुषो हुंकारेणेवेति । समासोक्तिगर्भोत्प्रेक्षा धनुषश्चेतनत्वारोपात् । अनयानायासेन रिपुनिबर्हणं ध्वनितम् । अस्मिन्पक्षे धनुर्ज्याशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं परिहृतं भवति । आकाश इति । तल्लक्षणं तु दशरूपके—'किं ब्रवीष्येवमित्यादि विनापात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम्' । इति । नाट्यधर्मोऽयम् । आकर्ण्याकर्णनमभिनीय । तच्च पार्श्वानतेन शिरसा स्तब्धेन नेत्रेण । तल्लक्षणं तु—'पार्श्वस्याभिमुखं यत्तु तत्पार्श्वानतमुच्यते' । 'प्रयु(यो)ज्यमाकर्णनादौ पार्श्वस्थस्यावलोकने । यत्तु स्याभिश्चलपुटं स्तब्धनेत्रं प्रचक्षते ॥' इति । [विष्कम्भकः ।] तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपे-

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।
अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

(मदनबाधां निरूप्य ।) भगवन्कुसुमायुध, त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ।

कप्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्योऽयमेकानेककृतो द्विधा ॥' इति । तदयमेककृतः शुद्धः । अत्र दुष्यन्तस्याश्रमाभ्यन्तरागमनं कृततपस्विकार्यत्वेन निराकुलत्वं सु(सं)भूतसूचनं शकुन्तलाया आतपलङ्घनव्याजेन विरहावस्थाकथनं भविष्यत्सूचनमिति ज्ञेयम् । कामयमानो विरही तस्यैवावस्था यस्य स तथा । क्वचित् 'कामयानः' इति पाठः । सोऽप्यनित्यमा(त्यं मुमा)गमानुशासनमिति मुक्यकृते साधुः । तथा च वामनाचार्यसूत्रम्—'कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च' इति । तत्र राजानकमम्मटेन व्याख्यातम्—अनित्यमा(त्यं मुमा)गमानुशासनम्' इति । यद्वा कामस्य यान उद्गमन आरोहणे वा या अवस्था अभिलाषाद्यास्ता यस्य सः । **जान इति** । अहं तपसो वीर्यं जाने । प्रसह्य धर्षणीया न भवतीति भावः । प्रसह्य धर्षणीयत्वाभावे कार्ये प्रस्तुते यदप्रस्तुतं तपसो वीर्यं जान इति कार्यमुक्तं साप्रस्तुतप्रशंसा । तर्हि सैवागमिष्यतीत्यत आह—सेति । सा । बालाप्रगल्भा परवती पराधीनेत्युभयं विधेयम् । अयं व्याजो भविष्यतीत्याह—इति मे विदितम् । म इति मयेत्यर्थे निपातः । तदुक्तं वामनाचार्यैः—'ते मे शब्दे निपातौ त्वयामयेत्यर्थे' इति । नपुंसके भावे क्तस्य शेषविवक्षायां चेति वा संबन्धे षष्ठी । एवं यद्यपि तथापि शकुन्तलायाः सकाशादिदं मया सह संबद्धं मां च परित्यज्य क्षणमात्रपरिचित आसक्तमिति निर्ह्रीकं हृदयं निवर्तयितुं नालं न समर्थोऽस्मि । स्वयं न निवर्तते, मयाप्यशक्यं निवर्तनमित्यर्थः । वेदनक्रियाया हृदयनिवर्तनक्रियायाश्च विरोधः । तदाभासस्तु रतिस्वाभाव्यात् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । मदनबाधां निरूप्येति । लोलितेन शिरसा दोलेन हस्तकेन शून्यया दृष्ट्येत्यादि ज्ञेयम् । तल्लक्षणानि तु—'शिरः स्याल्लोलितं सर्वदिक्कैः शिथिललोचनैः' इति । 'लम्बमानौ पताकौ तु श्लथांसौ शिथिलाङ्गुली । दोलो भवेदसौ' इति । 'समतारापुटा दृश्यदृष्टिः शून्यविलोकिनी' इति । अथवा दोलस्थाने कर्कटं कुर्यात् । तल्लक्षणं तु—'अन्योन्यस्यान्तरैर्यत्राङ्गुल्यो निःसृत्य हस्तयोः । अन्तर्बहिर्वा दृश्यन्ते कर्कटः सोऽभिधीयते ॥ अन्तःस्थिताङ्गुलिः पृष्ठे

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ ३ ॥

(परिक्रम्य ।) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्रमक्लान्तमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य ।) किं नु खलु मे प्रियादर्श-

---

त्वङ्गुलीनां हनुं दधत् । चिन्तायामथ खेदे च' इति । अत एवोक्तम्—'सूचयन्त्यान्तरं भावं ये कराः कर्कटादयः । विषण्णादिष्वपि प्रायः प्रयोज्यास्ते सतां मताः ॥' इति । विश्वसनीयाभ्यामित्यत्रोपात्तविशेष्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तोऽवगन्तव्यः । कामिजनसार्थो विरहिसमूहोऽतिसंधीयते वञ्च्यते । 'अतिसमौ वञ्चने' इति गणपाठात् । तदेवाह—**तवेति** । कुसुमशब्देनात्यन्तपेलवत्वं ध्वनितम् । कुसुमशरस्य भावः कुसुमशरत्वम् । अत्र चूर्णिकायां चन्द्रमसा चेत्युक्तेस्तवेतिवत्सर्वनामपरामर्शो न्याय्यो नेन्दुपदोपादानम् । तेन 'त्वमस्य द्वयम्' इति पठनीयम् । अयथार्थम् । तेन विपरीतार्थमित्यर्थः । 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ्वर्तते' इति विरुद्धार्थोऽत्र नञ् । मद्विधेषु विरहिष्वित्यर्थः । अत्रापि मयीति विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अयथार्थत्व उत्तरवाक्यार्थं हेतुत्वेनाह—विसृजतीति । यत इन्दुः, हिमं गर्भे येषां तैः । अनेन कालत्रयेऽप्युष्णत्वशङ्कामात्रमपि नास्तीति व्यज्यते । मयूखैः किरणैरग्निं विसृजति किरति । अवज्रसारान्वज्रसारान्करोषि वज्रसारीकरोषि । यद्वा वज्रवत्सारीकरोषि दृढीकरोषि । काव्यलिङ्गं रूपकमुपमा । क्रमेण हिमगर्भैरग्निमिति गुणद्रव्ययोर्विरोधः । विप्रलम्भस्वाभाव्यादाभासत्वं चूर्णिकया श्लोकपूर्वार्धे यथालंकारः कुसुमेषु यद्बाणत्वमारोपितं तद्विरहदुःखदत्वेन प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति तल्लक्षणात् । त्वंत्वेति मिन्दोर्मिदमिति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । मालिनीवृत्तम् । उत्तरार्धे क्रमप्रक्रमभङ्गो विरहिणो राज्ञो वचनमिति परिहर्तव्यः । 'त्वमिह कुसुमबाणान्वज्रसारान्विधत्से विसृजति स च वह्निं शीतगर्भैर्मयूखैः' इति वा पाठः । अत्र च पाठे शीतपदोपादानादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादानलक्षणो गुणः । इन्दुशब्दानुपादानात्कथितपददोषाभावश्च स्वीकृतो भवति । श्लोके च यथासंख्यालंकारः । संस्थितेऽवसिते । सदसि साधवः सदस्यास्तैरुपद्रष्टृभिः । 'सदस्या विधिदर्शिनः' इत्यमरः । क्व नु खलु विनोदयामीत्यन्वयः । विनोदेन कौतुकेन क्लेशमपहरामीति भावः । अन्यत्र क्वचिदपि विनोदनाभावान्निःश्वस्येत्युक्तिः । तत्र द्वी-

नान्यते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य ।) इमामुग्रातपवेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा ।) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहितया तथा भवितव्यम् । तथा हि । (अधो विलोक्य ।)

र्घत्वमुष्णत्वं विरहित्वादवसेयम् । अन्यथैतदुक्तेरेव वैयर्थ्यात्तस्य स्वभावत एव संभवात् । अन्यत्किं खलु शरणं रक्षकम् । न किंचिदित्यर्थः । 'ततः प्रविशति' इत्यादिनैतदन्तेनोद्वेगो नाम पञ्चम्यवस्था सूचिता । तल्लक्षणं तु—'मनसः कम्प उद्वेगः कथितस्तत्र विक्रियाः । चित्तसंतापनिःश्वासौ द्वेषः शय्यासनादिषु ॥ स्तम्भचिन्ताश्रुवैवर्ण्यदीनत्वादय ईरिताः' इति । मालिनीति नदीसमाख्या । 'यावदेनाम्' इत्यादिना 'गच्छामि' इत्यन्तेन परिसर्पो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इतीरितः' इति । अहो इति । अकस्माद्वातस्पर्शसंजातसुखेनाश्चर्यम् । प्रकृष्टो वातस्तेन सुभगो मनोहरः । अत्र सौभाग्यं चेतनधर्मः स देशे न संभवतीति मुख्यार्थबाधेन यो मनोहरः स सुभगो भवतीति कार्यकारणसंबन्धेन मनोज्ञत्वं लक्षयन्विरहितमनोविनोदनत्वादिकं ध्वनति । **शक्यमिति** । एतादृशः पवनोऽनङ्गतप्तैरङ्गैरविरलं गाढं यथा स्यादेवमालिङ्गितुं शक्यम् । मालिनीतरंगाणामित्यनेन तरंगोत्पादनोक्तेर्मन्दत्वं ज्ञेयम् । अत्र पवनोऽङ्गान्यालिङ्गतीति कर्तृकर्मवद्भावे वाच्ये यद्वैपरीत्यं कृतं तेषामतितानवमतिशयसंतापत्वं तस्य च तद्दूरीकरणेन दुःखदायित्वं व्यज्यते । अत्र प्रियादर्शनेनात्मविनोदनकार्यमारभमाणस्य पवनोऽपि तत्कार्यत्वे सहायेनोपात्त इति समाहितालंकारः । 'कार्यारम्भे सहायाप्तिः' इति तल्लक्षणात् । अत्र मालिमालीति ङ्गचतुष्टयस्योपादानाच्छेकानुप्रासः । श्रुत्यनुप्रासस्य त्वनेन सहैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । वृत्त्यनुप्रासश्च । अरविन्दवन्मनोज्ञः शीतलः पवनः पवित्रः सखालिङ्गनेन सुखमुत्पादयतीति समासोक्तिरपि । 'सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः' इति विश्वः । ननु पवनस्य सर्वतोवप्युद्दीपकत्वात्तस्य विरहित्वात्पवन आलिङ्गितुं शक्य इति तस्य मनोविनोदहेतुत्वं कथमिति चेत् । 'इमामुग्रातपां वेलां

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ५ ॥

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम् ।) अये, लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमा-

---

मालिनीतीरेषु शकुन्तला गमयति' इति पूर्वमुक्तेरत्र च मालिनीतरंगाणां कणवाहीत्युक्तेर्नायिकासंस्पृष्टत्वं व्यज्यते । तेन विनोदकारित्वमुक्तमेव । अनेनैवान्यत्राप्युक्तम्–'आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति' । ननु 'शकिसहोश्च' इति कर्मणि यकि कृते सह्यं शक्यमिति रूपम् । तेन सह पवनस्य भिन्नलिङ्गस्य सामानाधिकरण्यं कुत इति चेन्न । महाभाष्यवचनात्सिद्धम् । 'शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति । तथा च वामनसूत्रम्—'शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात्' इति । अभ्युन्नतेति । पुरस्तात्पादाग्रभागेऽभ्युन्नता । उन्नतत्वं च सापेक्षमिति पश्चाद्भागापेक्षयोन्नतत्वं ज्ञेयम् । पश्चात्पार्ष्णिदेशे जघनगौरवाश्रितत्वगौरवात् । 'जघनं कटौ । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे' इति हैमः । अवगाढा निम्नेति स्वभावोक्तिः । प्रतिबिम्बितपदपङ्क्तिः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च पादतच्चिह्नयोरपि' इति विश्वः । 'पादन्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्ते पदं भवेत्' इति क्षीरस्वामी । अस्य वेतसलतामण्डपस्य । पाण्डुः सिकता यत्र तस्मिन् । एतेन तत्प्रतिबिम्बयोग्यत्वं ध्वनितम् । पाण्डुशब्देनोद्दीपकत्वम् । 'यावद्रम्यमुज्ज्वलं च' इत्युक्तेः । द्वारे दृश्यते । तत्प्रवेशसूचनार्थं द्वारग्रहणम् । अनेन पथा लतामण्डपं प्रविष्टेति कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यरूपपदपङ्क्तिवर्णनं तत्पर्यायोक्तम् । हेतुश्च । अत्र राजा लतामण्डपद्वारि न गतोऽस्ति । तत्पृष्ठभाग एवास्ति । तत एव पदपङ्क्तौ दृष्टिः पतिता । पदपङ्क्तिश्च प्रवेशसूचिका । अत एव पूर्वं पुरोभागस्य पश्चात्पश्चाद्भागस्य वर्णनमिति वर्ण्यक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । भोजेन तु 'प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानम्' इति प्रत्यक्षालंकारोऽङ्गीकृतः । उदाहृतं च—'वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा' इति । तेन पदपङ्क्तिर्दृश्यत इति प्रत्यक्षालंकारः । सदृशात्सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् । स्यादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम्' इति । तेनैवोपमानालंकार उक्तः । तेनात्राप्यभ्युन्नतेत्यादिविशिष्टपदपङ्क्तौ तस्या इयमिति ज्ञानं सोऽयमनुभूतार्थविषय उपमानालंकारः । अथ च विशिष्टपदपङ्क्त्या वेतसगृहे तत्सद्भावादनुमानालंकारोऽपि । यदाहुः—'अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः । पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जपादोऽनुमीयते ॥' इति । श्रुत्यनुप्रासश्च । विटपान्तरेण शाखावकाशेन । 'अन्तरमवकाशावधि' इत्यमरः । नेत्रनिर्वाणं

स्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोष्यामि आसां विस्रम्भकथितानि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य सस्नेहम् ।) हला सउन्दले, अवि सुहेदि दे णलिणीपत्तवादो[1] ।

शकुन्तला—किं[2] वीअअन्ति मं सहीओ ।

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम् ।) तत्किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते । (साभिलाषं निर्वर्ण्य ।) अथवा कृतं संदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकवलयं
प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

---

१. हला शकुन्तले, अपि सुखयति ते नलिनीपत्रवातः ।

२. किं वीजयतो मां सख्यौ ।

नयनानन्दमित्यतिशयोक्तिः । नायिकालक्षणस्य विषयस्य निगीर्णत्वात् । मनोरथप्रियतमेति रतेरनिर्वाहात् । विस्रम्भकथितानि विश्वासभणितानि । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । यथोक्तव्यापारा । मदनबाधया शीतलशयनतलनिपतना-(ननलिनीपत्रवाता)दिर्व्यापारः । अपीति प्रश्ने । सुखयति ते नलिनीपत्रवातः । किं वीजयतो मां सख्यौ । अनेन तापाधिक्यं तेनान्यविषयासंवेद्यत्वं च ध्वनितम् । विषयनिवृत्तिश्चावस्थोक्ता । अनेन विधूतं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'विधूतं स्यादरतिः' इति विषादं नाटयित्वेति । धुतेन शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । तल्लक्षणं तु—'पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं धुतं शिरः । विषादेऽनीप्सिते(?)ज्ञेयम्' इति । 'या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्यस्ततारा च विषण्णा सा विषादिनी ॥' इति । परस्परमवलोकयत इति शङ्कासूचकम् । बलवदधिकम् । कृतमलमित्यर्थः । 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः' इति भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणवृत्तौ । स्तनेति । स्तनयोर्न्यस्तमुशीरं नलदानुलेपो यत्र तत् । अत्र तरुणीस्तनौ हिमकाले उष्णौ ग्रीष्मकाले

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-
र्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसूए, तस्स राएसिणो पढमदंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ सउन्दला । किंणु क्खु से तण्णिमित्तो अअं आतङ्को भवे ।

---

१. अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं नु खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् ।

शीतलाविति कामशास्त्रमर्यादा । तत्काले तु तयोस्तादृशोरपि स्तनयोस्तापाधिक्यं द्योतयितुं स्तनन्यस्तेत्युक्तिः, न हृदि न्यस्तेति । शिथिलितं शिथिलं संजातं मृणालस्यैकं मुख्यं वलयं यत्र । संतापाच्छुष्कत्वेन शैथिल्यम् । एकमित्यनेन वलयान्तरासहत्वं ध्वन्यते । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । वलयस्य करनियमितस्थितेः प्राप्तत्वात्तदग्रहणम् । आसमन्ताद्बाधया पीडया सह वर्तमानम् । 'पीडा बाधा व्यथा' इत्यमरः । आङा पीडायाः सर्वाङ्गगतत्वं व्यज्यते । पीडायुक्तं न, अपि तु पीडया सह वर्तमानम् । एतेन कतिपयकालकलाजनितापि पीडा शरीरोत्पत्तिकालादारभ्यैव वर्तत इति ध्वन्यते । कीदृशम् । प्रियाया इति साभिप्रायम् । वपुः किमपि लोकोत्तरचमत्कारि । कमनीयमिति विधेयम् । एतादृशसंतापेऽपि सत्यतिशयशोभायुक्तमिति भावः । काममित्यनुमतौ । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यमरः । मनसिजनिदाघप्रसरयोः कामग्रीष्मवेगयोस्तापः समस्तुल्यो यद्यपि तथापि ग्रीष्मस्य निदाघस्य युवतिष्वपराद्धं तापरूपम् । एवं लावण्यशेषतया परिदृश्यमानं सुभगं न तु नैवेति व्यतिरेकः । 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमरः । तेन कामकृतः परिताप इति भावः । युवतिष्विति सामान्यनिर्देशादप्रस्तुतप्रशंसा । ग्रीष्मस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी स्तस्तो इति किमकमेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । अत्र यद्यपि कथितपददोषभिया ग्रीष्मापराद्धपदे उपात्ते, तथापि तन्नोचितम् । अत्रोद्देश्यविधेयभावविषयतया तदेव दातव्यं भवेत् । 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च' इतिवत् । एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात् । कथितपदस्यापवादविषयं परित्यज्यैवोत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । तेन 'निदाघस्यैतादृग्युवतिषु न तापस्तु सुभगः' इति पठनीयम् । अस्मिन्पाठे षष्ठीदोषोऽपि परिहृतः । अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । तस्यां मिथ्यारोपभियेवशब्दोपादानम् ।

अनसूया—सहि, ममवि ईदिसी आसङ्का हिअअस्स । होदु । पुच्छिस्सं दाव णं । (प्रकाशम् ।) सहि, पुच्छिदव्वासि किंपि । बलवं क्खु दे संदावो ।

शकुन्तला—(पूर्वार्धेन शयनादुत्थाय ।) हला, किं वत्तुकामासि ।

अनसूया—हला सउन्दले, अणब्भन्तरा क्खु अह्मे मदणगदस्स वुत्तन्तस्स । किंदु जादिसी इदिहासणिबन्धेसु कामअमाणाणं अवत्था सुणीअदि तादिसीं दे पेक्खामि । कहेहि । किंणिमित्तं दे संदावो । विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणारम्भो पडिआरस्स ।

---

१. सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते संतापः ।

२. हला, किं वक्तुकामासि ।

३. हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे खल्वावां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किंतु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि । कथय । किंनिमित्तं ते संतापः । विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य ।

किं नु खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् । सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । ममापि हृदयस्येति संबन्धः । हृदयग्रहणेन तस्मिन्स्फुरणमात्रमुक्तं न तु तत्त्वतः । अत एवाशङ्कापदम् । भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते संतापः । पूर्वार्धेनेति । शरीरस्येति शेषः । 'पूर्वेण' इति पाठे शरीरार्धेनेत्यर्थम् । किं वक्तुकामासि । अनभ्यन्तरास्तत्त्वेनाज्ञाः खलु निश्चितं वयं मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । तस्यां मिथ्यारोपभियैवाज्ञानप्रकाशनपूर्वप्रश्नः । किं तु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानां विरहिणामवस्था श्रूयते तादृशीमवस्थां तव पश्यामि । ज्ञानेऽपि श्रवणमेव कारणमुक्तम् । न तु स्वयमन्यस्य प्रत्यक्षतो दर्शनमवस्थायाः तस्मिन्सत्यस्य सत्यत्वसंभावना स्यात् । किं च निरूपणेपि तत्सादृश्येनैव निरूपणं न तत्त्वेन । कथय । किंनिमित्तं ते संतापः । विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य । उक्तं च—'व्या-

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । नहि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) बलवं क्खु मे अहिणिवेसो । दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं ।

प्रियंवदा—सहि सउन्दले, सुट्ठु एसा भणादि । किं अत्तणो आतङ्कं उवेक्खसि । अणुदिअहं क्खु परिहीअसि अङ्गेहिं । केवलं लावण्णमई छाआ तुमं ण मुञ्चदि ।

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि ।

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

---

१. बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः । इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम् ।

२. सखि शकुन्तले, सुष्ठ्वेषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति ।

वेत्स्यत्वपरिज्ञानम्' इति । दर्शनं ज्ञानम् । बलवानधिकः खलु निश्चितं मेऽभिनिवेश आग्रहः । अकथन इत्यार्थम् । 'अभिनिवेश इति ग्रहे' इति गणपाठात् । इदानीमप्येतदवस्थायामपि । एतादृक्प्रश्नसद्भावे सत्यपीत्यपिशब्दार्थः । सहसाकस्मात् । अग्रेऽवश्यं वक्ष्यमाणत्वात्सहसेत्युक्तिः । एतयोरिति सख्योः । तत्रापि प्रियसख्योः । रहस्याभेदिन्योर्मदर्थं प्राणपरित्यागिन्योरित्यर्थान्तरसंक्रमितम् । शक्नोमि नितरां सामस्त्येन वेदितुम् । सुष्ठ्वेषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनेन ममापि प्रश्नेऽभिप्रायोऽस्तीत्युक्तम् । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । पूर्वं स्वभावत एव कृशा, अधुना ततोऽपीति भावः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति । तथा कार्श्यं यथाप्रधानं लावण्यमेव दर्शनयोग्यं नावयवा इति भावः । अवितथं सत्यम् । यस्तु प्रियं वदति स सत्यं न वदति । इयं प्रियंवदा सत्यवचनापीति विरोधः । नाम्ना तदाभासः । तया 'अङ्गैः परिहीयसे' इत्युक्तम् । अतो राजापि तदेव दर्शयति—तथाहीति । **क्षामेति** । क्षामक्षामौ कृशतरौ पूर्वं कृशावधुना कृशतरौ कपोलौ यत्र तदाननं मुखम् । उरः काठिन्येन मुक्तौ स्तनौ यत्र तत् । इदमपि कार्श्यादेव । पूर्वं क्लान्तः कृशः, अधुना क्लान्ततरो मध्यः

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ७ ॥

शकुन्तला—सहि, कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं । आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं ।

उभे—अदो एव्व क्खु णिब्बन्धो । सिणिद्धजणसंविभत्तं हि दुःक्खं सज्झवेदणं होदि ।

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

---

१. सखि, कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । आयासयित्रीदानीं वां भविष्यामि ।

२. अत एव खलु निर्बन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति ।

अंसौ पूर्वमेव विनतौ, अधुना प्रकाममत्यर्थं विनतौ । छविः पाण्डुरेति विरहकार्श्यादेव । शोच्या शोचनीया च प्रियदर्शना च हृदयदर्शना चेति विरोधः । शोच्यानुकम्पार्हेति तदाभासः । मदनेन क्लिष्टेति शोच्यत्वे हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । इव । माधवी वासन्ती लतेव । कीदृशी । शोष्यतेऽनेनेति शोषणः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । तेन पत्राणां शोषणेन मरुता पश्चिमवायुना स्पृष्टा । स तु तस्या अपि शोषक इति क्लिष्टत्वम् । माधवीशब्देन प्रियदर्शनत्वमुक्तं लतामात्रस्यैव कार्श्यसंभवात् । उपमानुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'वक्त्रं क्षामकपोलयुग्मभृशमुरः' इति 'क्रान्ततरोंऽसयुग्ममधिकं नम्रं छविः' इति पाठ उद्देश्यप्रतिनिर्देशप्रक्रमभङ्गः प्रकामविशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं च परिहृतं भवति । 'संस्पृष्टा दलशोषणेन मरुता सा माधवीव प्रिया' इति पाठ इवप्रयोगप्रक्रमभङ्गो लताशब्दस्यावकरत्वं च परिहृतं भवति । सखि, कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । आयासयित्री युवयोरिदानीं भविष्यामि । अतो न कथयामीत्यर्थः । अत एव खलु निर्बन्धः । यदेवाकथने कारणत्वेन निबद्धं तदेव कथने हेतुत्वेनोपात्तमिति व्याघातालंकारः । 'सौकर्येण कार्यं विरुद्धा क्रिया च' इति लक्षणात् । स्निग्धजनसंविभिन्नं हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीत्यर्थान्तरन्यासः । पृष्टेति । जनेनाधिहेतुं मनःपीडाकारणं पृष्टा । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । इयं बाला

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ ८ ॥

शकुन्तला—[1]सहि, जदो पहुदि मम दंसणपहं आअदो सो तवोवणरक्खिदा राएसी, तदो आरहिअ तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थह्मि संवुत्ता ।

राजा—(सहर्षम् ।) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।
दिवस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ९ ॥

शकुन्तला—[2]तं जइ वो अणुमदं ता तह वट्टह जह तस्स राएसिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिञ्चध मे तिलोदअं ।

१. सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः, तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

२. तद्यदि वामनुमतं तदा तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् ।

मनोगतं सत्यं न वक्ष्यतीति न । अपि तु वक्ष्यत्येव । एतदर्थमेव नञ्द्वयम् । बालेति कैतवानभिज्ञत्वं ध्वन्यते । सत्यवचने हेतुगर्भं विशेषणमाह—समदुःखसुखेनेति । तेन काव्यलिङ्गम् । हि निश्चितमनया तरलायतलोचनया सतृष्णं साभिलाषं यथा स्यादेवं विवृत्य परावृत्य बहुशो दृष्टोऽप्यहमत्रान्तरेऽवसरेऽस्मिन्नवसरे तद्वचःश्रवणे कातरतां भीतिं प्राप्तोऽस्मि। किं वक्ष्यतीति भयमित्यर्थः । नवा नवेति मतमतेति(गतगतेति) छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलकावृत्तम् । सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिस्तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता । **स्मर इति** । यस्तापहेतुः स एव निर्वापयितेति विरोधाभासः । वस्तुतस्तु तद्गतः स्मरस्तापहेतुर्नायिकागतो निर्वापयितेत्यर्थः । अत एव मे प्रतिकूलं दैवं स्मरेण मां तापयतीयं तेनैव मां निर्वापयतीति प्रतीतेर्व्यङ्ग्यो व्याघातालंकारः । 'यथासाधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः' इति तल्लक्षणात् । तत्रोपमामाह—दिवस एवेति । तपात्यये निदाघात्यये । प्रावृडारम्भ इत्यर्थः । 'उष्ण उष्णागमस्तपः' इत्यमरः । अर्धश्यामोऽर्धे मेघाक्रान्तत्वाच्छ्यामः सच्छायः पूर्वाह्णे सातपोऽपरत्र सच्छायो वा दिवसो जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्य तापयिता निर्वापयिता च यथा भवति । वृत्त्यनुप्रासः । तद्यदि युव-

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) [1]अणसूए, दूरगअमम्मह्ा अक्खमा इअं कालहरणस्स । जस्सिं बद्धभावा एसा सो ललामभूदो पोरवाणं । ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं ।

अनसूया—[2]तह जह भणसि ।

प्रियंवदा—(प्रकाशम् ।) [3]सहि, दिट्ठिआ अणुरूवो दे अहिणिवेसो । साअरं उज्झिअ कहिं वा महाणई ओदरइ । को दाणिं सहआरं अन्तरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि ।

---

१. अनसूये, दूरगतमन्मथाक्षमेयं कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

२. तथा यथा भणसि ।

३. सखि, दिष्ट्यानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ।

योरनुमतं तदा तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् । अनेन शमो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'तस्योपशमनं यत्तु शमनं तदुदाहृतम्' इति । दूरगतमन्मथाक्षमा कालहरणस्य । अत्राद्यावस्थात्रयं प्रथममेवोक्तम् । तनुतानन्तरमेवोक्ता । 'किं वीजयतो मां सख्यौ इति विषयनिवृत्तिः । एतयोरग्रेऽभिलाषकथनादेव त्रपानाश उक्तः । परिहार्यावस्थात्रयमेवावशिष्टमिति दूरगतमन्मथत्वम् । तथा च कद्रये—'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽर्थसंकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः' इति । ननु पूर्वमभिलाषचिन्तनेत्यादिदशावस्था उक्ताः । अधुना तु नयनप्रीत्यादय उक्ता इति पूर्वापरानाकलनादिति चेन्न । आचार्यमतभेदमात्रत्वात् । अत एवोक्तम्—'अभिलाषाद्यवस्थानां चक्षुःप्रीत्यादिकास्वपि । संभवादितरत्रापि तासां स्यादैक्यमेव तत् ॥ चिरंतनप्रसिद्ध्या तु विविच्य कथिता इमाः' इति । यस्मिन्बद्धभावा सानुरागैषा स ललामभूतः प्रधानं पौरवाणाम् । ता तस्माद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् । युक्तमिति प्राकृतत्वाल्लिङ्गविपर्ययः प्रथमायां वा द्वितीया । यथा भणसि तत्तथैवेत्यर्थः । दिष्ट्या दैवेनानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लविनीं सहते ।

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बिअं णिहुअं अ सहीए मणोरहं संपादेम्ह ।

प्रियंवदा—णिहुअंत्ति चिन्तणिज्जं भवे । सिग्घंत्ति सुअरं ।

अनसूया—कहं विअ ।

प्रियंवदा—णं सो राएसी इमस्सिं सिणिद्धदिट्ठीए सूइदाहिलासो इमाइं दिअहाइं पजाअरकिसो लक्खीअदि ।

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथाहि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं
निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

---

१. कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः ।

२. निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

३. कथमिव ।

४. ननु स राजर्षिरेतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते ।

स्वीयत्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । मालादृष्टान्तः । पूर्वत्र नायिकायाः कर्तृत्वमुक्तम् । उत्तरत्र नायकस्येति विशेषः । द्विदैवत्वाद्विशाखयोर्द्वित्वम् । युक्तमेवैतयोरेतस्या अनुमोदनमिति भावः । एतदभिप्रायमेव विशाखयोर्द्वित्वम् । शशिलेखात्वेन स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च । विशाखे शशाङ्कलेखा चाप्रस्तुता । तासां वचनादप्रस्तुतप्रशंसा । तया च सख्योः शकुन्तलायाश्च प्रकृतानां योग्यसमागमत्वेन समालंकारो व्यज्यते । कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं शीघ्रं निभृतं गुप्तं च सख्या मनोरथं संपादयावः । निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् । कथमिव । ननु स राजर्षिरेतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते । उक्तस्य पुरुषत्वाद्विशेषतो राजत्वात्तत्रापि स्वयं दुष्यन्त इति विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशलक्षणे अवस्थे एनं प्रति न वर्णिते । अधीरत्वेनानौचित्यप्रसङ्गात् । **इदमिति** । निशि निशि प्रतिरात्रम् । अनेन दर्शनात्प्रभृत्यय यावदेतदवस्था द्योतिता । भुज उपधानीकृते न्यस्तो योऽयमपाङ्गो नेत्रान्तस्तत्र प्रसर्तुं शीलं येषां

अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिबन्धना-
त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ १० ॥

प्रियंवदा—(विचिन्त्य ।) हला, मअणलेहो से करीअदु । इमं देवप्पसादस्सावदेसेण सुमणोगोविदं करिअ से हत्थअं पावइस्सं ।

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला भणादि ।

शकुन्तला—को णिओओ विकप्पीअदि ।

---

१. हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । इमं देवप्रसादस्यापदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

२. रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।

३. को नियोगो विकल्प्यते ।

तैः । अत्र प्रजागराच्छय्यायां परिवृत्तिविवर्तनैः सत्यप्युपधाने तस्य निष्फलत्वाद्भुजोपधानत्वमुक्तम् । अन्तस्तापादशिशिरैरुष्णैरश्रुभिर्विवर्णा मणयो यत्र तत् । अविवर्णमणि विवर्णमणि संपादितं विवर्णमणीकृतम् । अनेनापि दीर्घकालमियमवस्था व्यज्यते । स्वभावत एव वलयस्य शिथिलत्वे कामावस्थाकृततनुताप्रतीतिर्न भवतीति तस्य स्वभावस्थितिसूचकं विशेषणमाह । अनभिलुलितोऽस्पृष्टो ज्याघाताङ्को येन तत् । तदुपरिभागे गाढत्वेन स्थितत्वात् । एतादृशं कनकवलयम् । कनकेति शैत्यद्योतनाय । वलयमित्येकवचनेन विरहित्वात्सर्वाभरणपरित्यागो द्योत्यते । स्रस्तं स्रस्तं वारंवारं पाणिमूलमागतं कार्श्यात् । मणेर्बन्धनमत्र मणिबन्धनं भुजस्य पाणेश्च संधिः । तस्मान्मया राज्ञा दुष्यन्तेनापि सता मुहुर्वारंवारं न तु सकृत्प्रतिसार्यत ऊर्ध्वं नीयते । स्वभावोक्तिः । अथ च प्रजागरत्वे कृशत्वे च कारणे वक्तव्ये यत्तयोरश्रुभिर्विवर्णो बन्धनान्निःसार्यत इत्युक्तिः (स)क्लेशः(?)। हरिणीवृत्तम्। मदनलेखस्तस्मै क्रियताम् । इमं मदनलेखं देवप्पसादस्सावदेसेण देवप्रसादस्यापदेशेन व्याजेन सुमनोगोपितं पुष्पगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि । सुमनोगोपितं कृत्वा देवप्रसादव्याजेन हस्तं प्रापयिष्यामीत्यन्वयः।विरहिण्याः स्वावस्थासूचको निबद्धो लेखो मदनलेख इत्युच्यते । रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति । को नियोग आज्ञा विकल्प्यते विचार्यते । राज्ञमिति शेषः । तेन

प्रियंवदा—तेर्ण हि अत्तणो उवण्णासपुव्वं चिन्तेहि दाव ललिअपदबन्धणं।

शकुन्तला—हला, चिन्तेमि अहं। अवहीरणभीरुअं पुणो वेवइ मे हिअअं।

राजा—(सहर्षम्।)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम्।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्॥ ११॥

१. तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपदबन्धनम्।
२. हला, चिन्तयाम्यहम्। अवधीरणभीरु पुनर्वेपते मे हृदयम्।

ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपदबन्धनम्। ललितं च तत्पदबन्धनं चेतीदमेव विशेष्यम्। केषुचित्पुस्तकेषु 'ललियपदबन्धणं छलियम्' इति पाठः। छलितकमित्यर्थः। तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—'यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः। नर्तकैरभिनीयेत प्रक्ष्वेडो वल्लिकादि तत्॥ तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलितम्' इत्यादिना। 'लास्यच्छलितसंपादि प्रेक्ष्यार्थम्' इति काव्यादर्शेऽपि। छलितलक्षणं यथा—'रतिक्रोधोत्साहभावप्रधानं छलितं मतम्' इति। चिन्तयाम्यहम्। अवधीरणा तिरस्कारस्तेन भीरु पुनर्मे वेपते हृदयम्। मे हृदयं पुनर्वेपत इति संबन्धः। क्रियायां विशेषणं हेतुत्वेन योज्यम्। **अयमिति।** हे भीरु, अनेन तिरस्कारशङ्कासंभावना व्यज्यते। यतो यस्मान्मल्लक्षणाज्जनादवधीरणां तिरस्कारं [वि]शङ्कसे। स्यादवधीरणाशङ्का यदि केवलं मत्प्रार्थनैव त्वदीयप्राप्तिहेतुः स्यादिति भावः। सोऽयमिति प्रत्यक्षेण निर्दिशति। सुन्दरीमियं प्रति विधेर्हेतुत्वे योज्यम्। ते तव संगमोत्सुकस्तिष्ठतीति विशिष्टस्य विधेयत्वम्। त्वत्प्रार्थितः कथं दुर्लभो भविष्यामीत्याशयः। पूर्वापरचरणयोर्व्यत्ययपाठेनोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः। प्रार्थयिता पुरुषः श्रियं लभेत वा न लभेत वा श्रिया पुनरीप्सितः प्रार्थितः कथं दुरापो दुर्लभो भवेत्। अयमर्थान्तरन्यासः। व्यत्ययपठितस्य पूर्ववाक्यस्य पूर्ववाक्यं समर्थकम्। तादृगुत्तरस्योत्तरं समर्थकमिति विवेकः। नन्वत्र सामान्यस्य समर्थकत्वं वक्तव्यम्।

सख्यौ—अत्तगुणावमाणिणि, को दाणिं सरीरणिव्वावइत्तिअं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि ।

शकुन्तला—(सस्मितम् ।) णिओइआ दाणिं म्हि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति ।)

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । यतः ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १२ ॥

---

१. आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति ।

२. नियोजितेदानीमस्मि ।

श्रीशब्दस्य विशेषवाचित्वादत्र कथं तन्निर्वाह इति चेदुच्यते—'लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेषरचनागुणेषु सरलद्रवे च कथिता श्रीः' इति व्याडिकोशादत्रातिशयोक्त्या शोभाभारतीलक्ष्मीधीवेषविरचनाविभूतित्रिवर्गसंपत्तीनामेकत्वेनाध्यवसानात्सामान्यवाचकत्वम् । अतिशयोक्तेः सर्वालंकारमूलत्वमाकरेषु प्रसिद्धम् । श्रुतिवृत्तिच्छेकानुप्रासाः । 'कथं न लभ्येत नरः श्रियार्थितः' इति पठित्वा पर्यायप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । वंशस्थं वृत्तम् । आत्मगुणावमानिनीति त्वद्गुणैरेव स क्रीतोऽवधीरणाशङ्कापि केति भावः । क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शरीरसुखदायिनीं शारदीं शरत्कालसंबन्धिनीम् । इत्यतिशयेनाह्लादकारित्वं ध्वनितम् । ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति । शकुन्तलावाक्यं प्रति दृष्टान्तः । नियोजितेदानीमस्मि । कामलेख इत्यार्थम् । विस्मृतो निमेषो येन तेन । निर्निमेषेणेत्यर्थः । एतदर्थमेव चक्षुषो विशेष्यस्योपादानम् । प्रियां न स्त्रीमात्रम् । दृष्टचरीमप्यनेकश इति ज्ञेयम् । यदवलोकयामि तत्स्थाने युक्तं खलु । अथवा स्थाने प्रदेशविशेषे । उन्नमितेति । एतादृशस्य पूर्वमदर्शनादनिमेषदर्शनं युक्ततरमिति भावः । पदानि सुप्तिङन्तानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितोत्क्षिप्तैका भ्रूलता यत्र । इदं पदं देयमिदं वेति वितर्के । तस्याः प्रयोगात्तदाननं कण्टकितेन रोमाञ्चितेन । 'रोमहर्षेऽपि कण्टकः' इत्यमरः । कपोलेन यैवैका भ्रूलतोन्नमिता तद्दिक्स्थकपोलस्यैव रोमाञ्चितत्वमित्येकवचनम् । मयीति स्वस्याधिकरणत्वेन धन्यतां सुभगंमन्यतां च ध्वनयति । अनुरागं प्रीतिविशेषं प्रथय-

शकुन्तला—हला, चिन्तिदं मए गीदवत्थु । ण क्खु सण्णिहिदाणि उण लेहणसाहणाणि ।

प्रियंवदा—ईमस्सिं सुओदरसुउमारे णलिणीपत्ते णहेहिं णिक्खित्तवण्णं करेहि ।

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा ।) हला, सुणुह दाणिं संगदत्थं ण वेत्ति ।

उभे—अवहिद म्ह ।

---

१. हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि ।

२. एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु ।

३. हला, शृणुतमिदानीं संगतार्थं न वेति ।

४. अवहिते स्वः ।

ति शंसति । अयमन्यस्मिन्नन्यधर्माधानलक्षणः समाधिर्नाम गुणः । तस्यं म तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनेर्विषयः । यथा—'वदति बिसिनीपत्रशयनम्' इति । उक्तं च ध्वनिकृता—'निरूढा विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि । लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥' इति । रतेरेव षष्ठ्यवस्थानुरागः । उक्तं च सुधाकरे—'अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तः ॥' इति । अनुरागलक्षणं तत्रैव—'राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्त्या प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुराग इतीरितः॥' इति । भोगस्योत्तरदक्षिणभावित्वादपि स जात इवेति मत्वैतादृश्युक्तिः । जातिरलंकारोऽनुप्रासश्च । रोमाञ्चितकपोलान्यथानुपपत्त्यानुरागप्रथनादर्थापत्त्यलंकारः । केचिदनुमानालंकारमाहुः । साधकबाधकप्रमाणाभावादन्ये संदेहसंकरमाहुः । भ्रूक्षेपमित्युपमा च । उन्नमितस्य साधकत्वात् । भ्रूलक्षणं यथा—'उन्नि(त्सि)यासंगतान्यर्थाक्रमेण सह वान्यथा । स्त्रीणां कोपे वितर्के च दर्शने श्रवणे निजे ॥ भ्रूलीलाहेलयोश्चैव कार्योत्क्षिप्ता विचक्षणैः' इति संगीतरत्नाकरे । चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि । एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु । शृणुतमिदानीं संगतार्थं न वेति । अवहिते स्वः ।

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण कामो दिवावि रत्तिम्मि ।
णिग्घिण तवइ बलीअं तुइ वुत्तमणोरहाइं अङ्गाइं ॥ १३ ॥

---

१. तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥

[तुज्झेति ।] तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि । निर्घृण निष्कृप तापयत्यधिकम् । त्वयि वृत्तमनोरथानीति हेतुत्वेन योज्यम् । अङ्गानीति बहुवचनेन मार्दवातिशयो ध्वन्यते । तव हृदयमिति विशेषोपादानात्स्वस्योत्कण्ठाविषयस्तस्य तदभावो ध्वन्यते । अथ च रक्तं तापयति च तदा न जाने किमयं यद्यप्येतादृशतापेऽपि न द्रवति । एतदनुसंधायैव निष्कृपेति संबुद्धिः । सा चेत्स्याद्द्रुतमेव स्यात्तत्स्वभावत्वात्तस्याः । इति दुःखात्परुषोक्तिः । अर्थापत्त्यलंकारः । अथ च 'हृदयं मानसोरसोः' इति विश्वः । तेन तव हृदयं गोपुरकपाटायमानं रिपुदनुजनिवहशरशतैरप्यभेद्यम् । एवंभूतमहं न जाने, अपि तु जाने । आप्तजनवचनात् । अतएव मेऽङ्गानि सर्वाणि दिवापि रात्रावपि तापयति कामः । तव तु वक्षोमात्रमपि न तापयितुं शक्तः । यदि तापयेत्तदा निर्घृण निर्जुगुप्स निदाघसमयशीतलतरमत्कुचपरिरम्भणायागच्छेः । 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति विश्वः । तादृशं तव वक्ष आलिङ्गितुमिच्छामीत्यभिलाषोक्तिः । अनुमानालंकारः । अयं मल्लक्षणो जनस्तव हृद्हृदयरूपः रूपकम् । कामः पुनर्ममाङ्गानि यत्तापयति तन्न जान इति प्रश्नकाकुः । वृथैव तापयतीत्यर्थः । ते स्प्रष्टुमप्यशक्येति भावः । समासोक्तिः । त्वं त्वेतादृशो निष्कृपो यद्धृदयरूपामपि मां न परित्रायसे । अथ चायं जनस्तव हृत्कामः पुनर्ममाङ्गानि यत्तापयति तदहं न जाने अपि तु जाने । त्वत्कान्तिजित इत्यर्थः । तेन तव हृदयं कठोरत्वात्तापयितुं शक्तो न । अतस्तद्रूपाया ममाङ्गानि तापयतीति भाव इति चाटूक्तिः । प्रत्यनीकालंकारः । 'प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम्' इति तल्लक्षणात् । त्वं त्वेतादृशो निर्घृणो यस्त्वदर्थे पीड्यमानामपि मां न रक्षसीति । अथ च त्वयि विषये वृत्ता जाता मनोरथा येषां तानि । आलिङ्गनं भुजयोर्मनोरथः, त्वत्कान्तिसुधाप्रवाहपानं तु चक्षुषोः, त्वद्वचनामृतसरसीनिमज्जनं च श्रवणयोः, त्वन्मुखसरोजश्वासाघ्राणं नसोः, शशाङ्ककोमलत्वदङ्कारोहणं नितम्बस्य, त्वत्करतलमेकनं कुचयोरित्यादि । एवंभूतमनोरथानि ममाङ्गानि कामोऽधिकं तापयति । त्वं त्वेवं निष्कृपो यस्त्वदर्थमङ्गान्येवं परेण ताप्यमानान्यपि सहसे तत्तव हृदयमहं न जाने वज्रहृदयमिति च

राजा—(सहसोपसृत्य ।)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥१४॥

सख्यौ—(सहर्षम् ।) साअदं अविलम्बिणो मणोरहस्स ।
(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति ।)

---

१. स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

जाने । पैरः पीड्यमानं क्षत्रियः परित्रायते, स्वभक्तं तु सुतरामित्युपालम्भः । कामो ममाङ्गान्यत्यर्थमधिकं तापयति, तव पुनर्हृदयमत्यर्थं न तापयतीत्यहं जाने। यतस्त्वं दिवसे निष्कृपो लोकादिभयात् एवं रात्रावपि निष्कृपोऽसि यदभिसरणं नाकार्षीरिति चोपालम्भः । अथ च त्वं तु केनाभिप्रायेण व्यवहरसीति तव हृदयं लक्षणया हृदयाभिप्रियं न जाने । कामः पुनर्मम मत्संबन्धी सुहृदिति भावः। यस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि तापयति । किमिति तस्मिन्नीदृशे शठेऽनुरक्तासीति तापं दुःखं दत्त्वा शिक्षयतीति चोपालम्भः । एवमकृतार्थरतिं प्रत्येतादृशोपालम्भादानादुन्मादावस्थाप्युक्ता । अथ च निश्चयेन कृपा यस्य तस्य संबोधनम् । हे कृपालो, यस्त्वमङ्गुलीयकं दत्त्वा सख्याः सकाशान्मां मोचितवानसि तस्य तव हृदयमहं न जाने । अपि तु जानेऽत्यन्तं दयाशीलमिति । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' इत्यमरः । मम पुनर्मदीयं हृदयं न जाने । तत्तु त्वयि वर्तते । तदभावाच्छून्यहृदयाहं वर्त इति भावः । केवलं तदेव त्वयि गतमिति न । अपि त्वङ्गान्यपि त्वयि जातमनोरथानि । केवलमङ्गान्येवेति न । अपि तु कामोऽभिलाषोऽपि त्वयि विषये दिने रात्रावधिकं तपति वर्धते लक्षणया । 'कामः स्मरेऽभिलाषे च' इति विश्वः । इत्यनुनयोक्तिः । तेन मदीयं बाह्यमाभ्यन्तरं न किंचिदपि मत्संबद्धमिति शीघ्रमागच्छेति भावः । श्लेषानुप्रासौ । क्वचित् 'रत्तिं पि' इति पाठः । तदा रात्रिमपीत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । 'णिक्किव' इत्यनेन वज्राङ्गमुपक्षिप्तम्—'विरूक्षवचनं यत्तु वज्रमित्यभिधीयते' इति भरतोक्तेः । लेखनामकं संध्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते' इति । तपतीति । तनूनि कृशानि गात्राणि यस्यास्तस्याः संबोधनम् । मदनस्त्वां तपति तत्रार्थो हेतुः संबोधनपदार्थः । कृशगात्रत्वं शीत्वं चेति काव्यलिङ्गम् । तनुगात्रीति पुनरुक्तवदाभासश्च । मां पुनः पक्वं कठिनशरीरमनिशं सर्वदा, अथ च निशाव्यतिरिक्तसमयेऽपि दहत्येव । किमपिनापदोक्त्यार्थः क्रमेण हेतुत्वेन योज्यः । दृष्टान्तोऽनुप्रासश्च । मदयतीति मदनो दर्पदः । स कथं तपति दहतीति विरोधाभासश्च । स्वागतमविलम्बिनो मनोरथ-

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तविसभङ्गसुरभीणि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १५ ॥

अनसूया—[1]इदो सिलातलेक्कदेसं अलंकरेदु वअस्सो ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—[2]दुवेणं णु वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो । सहीसिणेहो मं पुणरुत्तवादिणिं करेदि ।

राजा—भद्रे, नैतत्परिहार्यम्। विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति।

प्रियंवदा—[3]आवण्णस्स विसअणिवासिणो जणस्स अत्तिहरेण रण्णा होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो ।

---

१. इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः ।

२. द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

३. आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः ।

स्येति नृपत्वलक्षणविषयनिगरणादतिशयोक्तिः । अलमलमिति द्विरुक्तिरादरातिशयं ध्वनयति । **संदष्टेति** । यतो गुरुर्महान्परितः सर्वतस्तापः संतापो येषु तानि । अतो विशेषणद्वयविशिष्टानि । ते तव गात्राण्यवयवा उपचारं तत्तद्योग्यव्यवहारकरणं नार्हन्ति । 'गात्रमङ्गे कलेवरे' इति विश्वः । दष्टं लग्नम् । केवलं लग्नं न, अपि तु सम्यग्दष्टम् । केवलं कुसुमं न, अपि तु कुसुमशयनीयं येषु तानि । गात्राणामुत्थापने कर्तव्ये कुसुमशय्याप्यङ्गलग्नोत्तिष्ठतीति भावः । आशु शीघ्रं क्लान्तो बिसभङ्गस्तद्गतेन वा सुरभीणि चारूणि । शीघ्रत्वं च भङ्गापेक्षया । तेन तात्कालिकक्लान्तत्वमुक्तम् । काव्यलिङ्गपरिकरानुप्रासाः । पक्ष उपमा च । भङ्गः क्रिया तस्याः कथं क्लान्तत्वमिति नाशङ्कनीयम् । क्रियया तद्वान्पदार्थो लक्ष्यते । शेषे शैत्याधिक्यप्रयोजनमुन्नेयम् । इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः । द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति । आपन्नस्यापत्प्राप्तस्य विषयनिवासिनो देशनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण पीडाहरणेन राज्ञा

राजा—नासात्परम् ।

प्रियंवदा—तेर्ण हि इअं णो पिअसही तुमं उद्दिसिअ इमं अवत्थन्तरं भअवता मअणेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य ।) हला, किं अन्तेउरविरहपज्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा
हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे
मदनबाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १६ ॥

१. तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितं तस्या अवलम्बितुम् ।

२. हला, किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन ।

भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः । 'आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' । 'देशविषयौ तूपवर्तनम्' । 'आर्तिः पीडाधनुःकोट्योः' इति चामरः । तेन हि [इयं] नोऽस्माकं प्रियसखी त्वामुद्दिश्येममवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्यानुग्रहेण जीवितं तस्या अवलम्बितुम् । 'अथाभ्युपपत्तिरनुग्रहः' इति शाश्वतः साधारण आवयोः समानः प्रणयो याच्ञा यथा भवतीभिरेतदर्थमहमभ्यर्थ्य एवं मयाप्येतदनुग्रहार्थे भवत्यौ प्रार्थनीये इत्यर्थः । 'प्रणयः प्रेम्णि विस्रम्भे याच्ञाप्रत्ययोरपि' इति विश्वः । अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन किम् । अनेनात्मनोऽतिशयितं सौभाग्यं ध्वनितम् । इदमिति । इदं जन्मप्रभृति येन सह स्थितं तमपि परित्यज्य दर्शनात्प्रभृति त्वय्यनुरक्तमनन्यनिष्ठम् । केवलं त्वन्निष्ठमित्यर्थः । अत्र त्वन्निष्ठमिति वक्तव्ये यन्निषेधमुखेनोक्तिः सान्यत्र निषेधं बोधयन्ती शब्दशक्त्यात्र व्यञ्जनया विधित्वेन पर्यवस्यति । तेन मामपि परित्यज्य त्वन्निस्थितमिति ध्वन्यते । मम त्वद्ध्यानैकचित्तस्य हृदयं हे हृदयसंनिहिते मया सर्वदा ध्याते, इति साभिप्रायम् । यो यत्संनिहितः स तस्य तत्त्वं जानाति, त्वं च तस्य संनिहिता, सा चेत्त्वमन्यथान्यनिष्ठं यदि समर्थयसे कल्पयसि तदा

अनसूया—वअस्स, बहुवल्लहा राआणो सुणीअन्ति । जह णो पिअसहि बन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह णिव्वत्तेहि ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ।

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ १७ ॥

---

१. वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय ।

मदिरादृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणमवलोकनं यस्यास्तत्संबुद्धिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वोत्तरपदस्य' इति समासः । मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—'आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे' इति । मदनस्य कामस्य बाणैर्हतो विद्धोऽपि पुनरत्यन्तं हतोऽस्मि । विरुद्धमनःप्रवृत्तिर्जातोऽस्मीत्यर्थः । मन्मानसं त्वन्निष्ठं तदपि चेत्त्वमन्यथा शङ्कसे तर्हि तस्य विषयान्तराभावात्प्रवृत्तिनिरोधो जात एवेति भावः । 'मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः' इत्यमरः । उपमा । हृदयहृदयेति हतो हत इति लाटानुप्रासः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । अनेन सामेति संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'तत्र साम प्रियं वाक्यं सानुवृत्तिप्रकाशकम्' इति । वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नोऽस्माकं प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय । किं बहुना । उक्तेनेति शेषः । परीति । परिग्रहबहुत्वे स्त्रीबहुत्वेऽपि । 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः' इति विश्वः । मे मम कुलस्य प्रतिष्ठे पतिष्ठाहेतू । द्वे इति सारोपालक्षणा शुद्धा । कार्यकारणभावसंबन्धात् । उक्तं च—'सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा' इति । अन्यवैलक्षण्येन प्रतिष्ठाकारित्वं व्यङ्ग्यम् । परिग्रहबहुत्वेऽपीति व्यङ्ग्यं चकारादानीय तत्रोर्वीप्रतिष्ठाहेतुर्गौरवहेतुश्चतुरुदधिमेखलायास्तस्या आचन्द्रार्कं तद्वंशेन पालनीयत्वात् । सखीप्रतिष्ठाहेतुः स्थितिहेतुरस्यां महाचक्रवर्तिवंशोत्पादकपुत्रोत्पादादिति द्वे अपि प्रतिष्ठे अतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसिते इत्यवधेयम् । 'प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ' इति हैमः । के द्वे इत्यत आह—समुद्र एव वसनमाच्छादनमवधित्वेन यस्याः सोर्वी मही । मुदं प्रीतिं राति ददातीति मुद्रम् । मुद्रं च तद्वसनं च मुद्रवसनम् । तेन सह वर्तमानेति सखीविशेषणम् । 'वसनं छादनेंऽशुके' इति विश्वः । इयं लोकातिक्रान्तसौन्दर्यागणितगुणगणाभिरामा त्रिजगल्ललामभूता । तुल्ययोगितोभयोः प्रकृतत्वात् । अनया च पृथिव्या अनयाशुत्सारणेन स्वास्थ्यमिवास्या बन्धुवियोग-

उभे—णिव्वुद ह्म ।

प्रियंवदा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) अणसूए, जह एसो इदोदिण्णदिट्ठी उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि । संजोएम णं (इत्युभे प्रस्थिते ।)

शकुन्तला—हला, असरण ह्मि । अण्णदरा वो आअच्छदु ।

उभे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवाता-
न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

---

१. निर्वृते स्वः ।

२. अनसूये, यथैष इतोदत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि । संयोजयाव एनम् ।

३. हला, अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु ।

४. पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।

५. कथं गते एव ।

दुःखापाकरणेनानन्दयुक्ततया सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । अथ च पृथिव्यास्ताद्रूप्येण सापत्न्याभावादस्या अपि तदभावः । सति सापत्न्ये पृथिवीभवत्सख्योरेव परस्परं तदिति च व्यज्यते । रूपकानुप्रासौ । निर्वृते सुखिते स्वः । 'सख्यौ—सहर्षं स्वागतम्' इत्यादिनैतदन्तेन प्रगयणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगयणं पुनः' इति । यथैष इतोदत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति मार्गयते । एहि । संयोजयाव एनम् । निर्गमनव्याजवचनमिदम् । अशरणास्मि । एकाकिन्यस्मीत्यर्थः । अन्यतरा वां युवयोरागच्छतु । पृथिव्या यः शरणं रक्षकः स तव समीपे वर्तते । कथं गते एव । आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । किं शीतलैरिति । नलिनं पद्मं विद्यते यस्या सा नलिनी तस्या दलानि कमलिनीपलाशानि तान्येव तालवृन्तानि व्यजनानि

अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ १८ ॥

शकुन्तला—ण माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं। (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति।)

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः। इयं च ते शरीरावस्था।

---

१. न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये।

तैः। नलिनीपदेन सौगन्ध्यं सूचितम्। अतएव न बिसिनीत्यादि। बहुवचनेन प्रतिक्षणं भिन्नस्योपादीयमानतया दत्तविशेषणद्वयेन योग्यता सूचिता। एकस्य बहुकालं स्थितस्य तद्योग्यत्वाभावात्। 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः। आर्द्र-वाताञ्शीतलतरवातान्। आर्द्रत्वेन शैत्यं लक्ष्यते। तदतिशयः फलम्। सम्य-ङ्मन्दंमन्दं रचयामि करोमि, न तूच्चैः। किमिति प्रश्ने। कीदृशैः। शीतलैः शीत-लस्पर्शैः। यानि स्वयं शीतलानि तज्जन्यो वायुः सुतरां शीतल इत्यार्द्रपदार्थस्य हेतुत्वेन योज्यम्। पुनः कीदृशैः। क्लमं विशेषेण नुदन्ति तैः क्लान्तिहरैः। यानि दृष्टानि स्पृष्टान्याघ्रातानि स्वयं क्लमच्छिन्दि तज्जन्यो वायुः सुतरां क्लमच्छिदिति भावः। उतेति विकल्पे। 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः।' तद्व-दूरू यस्यास्तत्संबोधनम्। अत्रानुवृत्तत्वकोमलत्वादयः सामान्यधर्माः। ते पद्म-ताम्रौ कुशेशयालोहितौ। पदि मातीति पद्मम्। तेन सह साम्यं नास्तीति ताम्र-त्वमात्रेण साम्यम्। अतएव नारविन्दादिपदोपादानम्। करभोरुपद्मताम्राविति पदाभ्यां चरणयोः संवाहनयोग्यत्वं ध्वनितम्। चरणावङ्के निधायेत्यनेन तस्याः सौभाग्यसर्वंकषत्वं स्वस्य धन्यतरत्वं च सूचितम्। यथासुखमित्यनेन च स्वस्य संवाहनकलाकौशलं ध्वनितम्। संवाहयामि संवाहनेन खेदमपनयामीत्यर्थः। नलिनीदलस्य तालवृन्तत्वारोप आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति परिणामालंकारः। पूर्वोत्तरार्धयोर्विकल्पालंकारः। 'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति तल्लक्षणात्। काव्यलिङ्गपरिकरोपमावृत्त्यनुप्रासाश्च। वसन्ततिलका वृत्तम्। अनेनोपन्यासो नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं दशरूपके—'प्रसादनमुपन्यासः' इति। अनेन माला नाम भूषणमप्युपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'माला स्याद्य-दभीष्टार्थप्रकाशनम्' इति। न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये। सुन्दरीति। एतादृगवस्थायामपि सौन्दर्यस्य परित्यागो नास्तीति भावः। अनिर्वाणोऽपरिप-

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ १९ ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति ।)

शकुन्तला—पोरव, रक्ख अविणअं । मअणसंतत्तावि ण हु अत्तणो पहवामि ।

राजा—भीरु, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवान्न तत्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । अपि च ।

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २० ॥

---

१. पौरव, रक्षाविनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि ।

तः । **उत्सृज्येति** । परितो बाधा पीडा यस्याः सा । 'पीडा बाधा व्यथा' इत्यमरः । पेलवैः कोमलैरङ्गैरुपलक्षिता । इदं परिबाधेत्यत्रार्थहेतुत्वेन योज्यम् । अथवा शब्दहेतुत्वेनैव योज्यम् । पेलवैरङ्गैर्हेतुभिरिति । कुसुमशयनमुत्सृज्य नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणमुत्सृज्येत्यनेन तापातिशयो द्योत्यते । अत आतपे घर्मे कथं गमिष्यसि । स्वस्थोऽपि वस्त्रावरणादि हित्वातपे गन्तुमसमर्थस्त्वं तु स्वभावतः सुकुमाराङ्गा तत्रापि पीडायुक्ता तत्रापीदृगवस्था तत्रापि कुसुमशयननलिनीदलादि हित्वा सुतरां गन्तुमशक्तेति कथंशब्दार्थः । काव्यलिङ्गं हेतुर्वा । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः पूर्वार्ध एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे तु श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेव संसृष्टिः । दन्त्यानामोष्ठ्यानां च बहूनां सद्भावात् । अत्र पेलवैरित्यत्र पर्यायं पठित्वा व्रीडाश्लीलदोषः परिहर्तव्यः । अनेन चोपन्यासो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—'उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः' इति । पौरव, रक्षाविनयम् । रत्तेरनिर्वाहात्पौरवेति संबुद्धिः । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि । स्वेच्छायां सत्यामपि गुरुजनपराधीनत्वादसामर्थ्यम् । स्वेच्छा तु मदनसंतप्तेत्यनेनोक्ता । कचित्पुस्तके 'मअणवाहिआओ वि कण्णआओ अत्तणो ण प्पवहन्ति' इति पाठः । मदनबाधिता अपि कन्यका इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । दृष्ट्वा । अर्थात्त्वाम् । ते तव तत्र मत्परिग्रहे तत्रभवान्पूज्यः कुलपतिः कण्वो दोषं न ग्रहीष्यति । यतो विदितधर्मा श्रुतिस्मृत्याचारज्ञ इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच् । **गान्धर्वेणेति** । 'गान्धर्वः समयान्मिथः' इति स्मरणात् । अयं गान्धर्वो विवाहः । अनेनोपदिष्टं नाम भूषण-

शकुन्तला—मुञ्च[1] दाव मं। भूओ वि सहीजणं अणुमाणइस्सं ।

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—कदा[2] ।

अपरिक्षतकोमलस्य याव-
त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।
अधरस्य पिपासता मया ते
सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २१ ॥

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

---

१. मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।

२. कदा ।

मुक्तम् । तल्लक्षणं तु—'प्रतिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते । विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥' इति । मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये । **अपरिक्षतेति** । सुन्दरीति व्याख्यातचरम् । न विद्यते परिक्षतं यस्य स चासौ कोमलश्च । अथ चापरिक्षतं भ्रमरादिना कोमलं च तस्य नवस्य प्रथमास्वाद्यस्य । अथ च प्रथमविकसितस्य कुसुमस्येव तवास्य सुधासहोदरस्य मत्सुकृतोपचयलभ्यस्याधरस्य पिपासता पातुमिच्छता षट्पदेन भ्रमरेणेव मया सर्वदैतच्चित्तेनाधुना धन्यतरेण सदयं यावद्रसो गृह्यतेऽधरपानं क्रियत इति । यावदित्यवधौ । तदनन्तरं मोक्ष्यामीति भावः । सदयमित्यनेन बालालालनकौशलं ध्वनितम् । श्लेषवाच्योपमा । स्वस्ये इति सदसुन्देति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । मालभारिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—'विषमे ससजे नगे नगे नाविषमक्येण तु मालभारिणीयम्' इति । समुन्नमयितुमिति त्रिपताकस्योत्तानाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां चिबुकदेशगताभ्यामिति ज्ञेयम् । नाट्येनेति परावृत्तेन शिरसा विनिगूहितेनाधरेण । तल्लक्षणं तु—'पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् । तत्कार्यं कोपलज्जादिकृते वक्त्रापसारणे ॥ मुखान्तर्निहितप्राणसाध्येषु विनिगूहितः । रोषेर्ष्ययोश्च नारीणां बलाच्चुम्बति वल्लभे ॥' इति । अनेन मुग्धाव्यवहारोऽप्युक्तः । 'मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा' इति । चक्रवाकवधूः, आमन्त्रयस्वापृच्छस्व

(नेपथ्ये ।)

[1]चक्कवाकवहुए, आमन्तेहि सहअरं । उवट्ठिआ रअणी ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) [2]पोरव, असंसअं मम सरीरवुत्तन्तोवलम्भस्स अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि । जाव विडवन्तरिदो होहि ।

राजा—तथा । (इत्यात्मानमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च ।)

सख्यौ—[3]इदो इदो अज्जा गोदमी ।

गौतमी—(शकुन्तलामुपेत्य ।) [4]जादे, अवि लहुसंदावाइं दे अङ्गाइं ।

---

१. चक्रवाकवधूः, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी ।

२. पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत एवागच्छति । यावद्विटपान्तरितो भव ।

३. इत इत आर्या गौतमी ।

४. जाते, अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि ।

सहचरम् । उपस्थिता रजनी । इयमप्रस्तुतप्रशंसा । तेन शकुन्तले प्रियमापृच्छस्वेति प्रकृतो गम्योऽर्थः । अतएव 'शकुन्तला—ससंभ्रमम्' इत्यादि । अनेन द्वितीयं पताकास्थानकमुक्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम् । पताकास्थानवत्तुल्यं संविधानविशेषणम् ॥' इति वृत्तिकारेण व्याख्यातमन्योक्तिसमासोक्तिभेदादिति । तत्रान्योक्त्येदम् । समासोक्त्याग्रिमसंधौ भविष्यति । अन्योक्तिलक्षणं तूद्रटे—'असमानविशेषणमपि यत्र समाने निवृत्तमुपमेयम् । उक्तेन गम्यते परमुपमानेनेति सान्योक्तिः' इति । एषां स्थानमप्युक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'मुखे प्रतिमुखे गर्भे विमर्शे च चतुर्ष्वपि । भेदाः संधिषु कर्तव्याः पताकास्थानकस्य तु ॥' इति । ससंभ्रमं सभयम् । पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत एवागच्छति । 'उपलम्भस्त्वनुभवः' इत्यमरः । यावद्विटपान्तरितो भव । इदं व्याजमिति राज्ञो मनसि स्यात्, तन्निवारणायासंशयमित्युक्तिः । अनेन निरोधो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः स तु कीर्त्यते' इति । अत्र स्वाभीष्टच्युतिरेव व्यसनम् । इत इत आर्या गौतमी । जाते पुत्रि । अपीति प्रश्ने । लघुः

शकुन्तला—अत्थि मे विसेसो।[1]

गौतमी—इमिणा दब्भोदएण णिराबाधं एव्व दे सरीरं भविस्सदि। (शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य।) वच्छे, परिणदो दिअहो। एहि। उडजं एव्व गच्छह्म।[2]

(इति प्रस्थिताः।)

शकुन्तला—(आत्मगतम्।) हिअअ, पढमं एव्व सुहोवणदे मणोरहे कादरभावं ण मुञ्चसि। साणुसअविहडिअस्स अहं दे संपदं संदावो। (पदान्तरे स्थित्वा। प्रकाशम्।) लदावलअ संदावहारअ आमन्तेमि तुमं भूओ वि परिभोअस्स।[3] (इति दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः।)

---

१. अस्ति मे विशेषः।

२. अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति। वत्से, परिणतो दिवसः। एहि। उटजमेव गच्छामः।

३. हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि। सानुशयविघटितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः। लतावलय संतापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय।

स्वल्पः संतापो येषु तानि तेऽङ्गानि। अस्ति मे विशेषः। अनेन दर्भोदकेन दर्भसहितेनोदकेन। वैतानोदकेनेत्यर्थः। निराबाधं पीडारहितमेव ते शरीरं भविष्यति। वत्से, परिणतो दिवसः। एहि। उटजमेव गच्छामः। 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चति। एवकारो भिन्नक्रमः। नैव मुञ्चसीति। मनोरथे विषयस्य निगीर्णत्वादतिशयोक्तिः। सानुशयविघट्टितस्य सपश्चात्तापं च तद्विघट्टितं च तस्य। 'अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः। कथं ते सांप्रतं संतापः। यत्संगमे कातरता तत्संगमाभावे तदभाव एवोचितो न तु ताप इति कथंशब्दार्थः। लतावलय लतागृह संतापहारकेति। अथ च लतागृह संतापहारकेत्येकयोक्त्या दुष्यन्तलतागृहयोः संबोधनम्। वलयशब्देनाच्छादकत्वसाधर्म्येण गृहं लक्षयता गुप्ततरत्वमनोहरत्वादि ध्वनितम्। आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय सुखाय संभोगाय च।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य । सनिःश्वासम् ।) अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥ २२ ॥

क्व नु खलु संप्रति गच्छामि । अथवा । इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य ।)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं
क्रान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।
हस्ताद्भ्रष्टमिदं बिसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्नोमि शून्यादपि ॥ २३ ॥

अनेन मनोरथो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'मनोरथस्तु व्याजेन विवक्षितनिवेदनम्' इति । **मुहुरिति** । मुहुर्वारंवारमङ्गुल्या तर्जन्या संवृत आच्छादितोऽधरोष्ठो यत्र तत् । प्रतिषेधाक्षराणि मा मालमित्यादीनि तेषां यद्वैक्लव्यं स्फुटमनुच्चारणं तेनाभिरामम् । विक्लवशब्दो धर्मपरः । अंसे विवर्तितुं शीलं यस्य तत् । वलिते पक्ष्मले अक्षिणी यस्याः सा पक्ष्मलाक्षी तस्या मुखम् । अनेन चुम्बनार्थमुन्नमने योग्यता ध्वनिता । कथमपि महता कष्टेन । उन्नमितं चुम्बनार्थमूर्ध्वीकृतम् । न चुम्बितम् । तु पश्चात्तापे । तेन तावन्मात्रचुम्बनलाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते । स्वभावोक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । कथमपीत्यस्यार्थं प्रति विशेषणत्रयार्थस्य हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । वृत्तमनन्तरोक्तम् । **तस्या इति** । तस्याः पुर इव परिवर्तमानायाः पुष्पमयी न पल्लवमयी । तेषां ततोऽपि मृदुत्वात् । तेन तस्याः कोमलतरत्वं ध्वन्यते । शरीरेण संतप्तदेहेन लुलितेतस्ततः क्षिप्ता । शरीरस्य संतप्तत्वं प्रकरणलभ्यमिति नोक्तम् । शिलायामियं शय्येति यथादृष्टोक्तिः । क्रान्ता । एवमेष इदमित्यत्रापि । अत्रैषशब्दः समीपतरत्वं वदन्मदनलेखस्य स्वोद्देशेन प्रियालिखितत्वेन च हृद्यतरत्वं ध्वनयति । अतएव नेदमेतदोः प्रक्रमभङ्गः शङ्कनीयः । उक्तं च—'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्' इति । अतएव पुष्पाद्यविशेषेणोक्तम् । अत्र तु नलिनी-

(आकाशे।)

राजन्,

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदीं हुताशनवतीं परितः प्रयस्ताः।
छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः
संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २४ ॥

राजा—अयमयमागच्छामि। (इति निष्कान्तः।)

इति तृतीयोऽङ्कः।

पत्रे नखैरर्पित इति। यथायथं पत्राणामप्युपयोगादक्षरबाहुल्याद्वा नखैरिति वहुवचनम्। बिसाभरणं क्लान्तमित्येव। इत्यमुना प्रकारेणायं स्तनन्यस्तो मृणालभरः क्लान्तः। इति प्रकारशब्दार्थः। मध्यदीपकालंकारः। आ समन्तात्सज्यमाने स्वयमेव संबध्यमाने ईक्षणे यस्य सः। शून्यादपि तया विरहितादपि वेतसगृहात्सहसाकस्मान्निर्गन्तुं न शक्नोमि। तत्त्यक्तान्युपभोगचिह्नान्यत्यन्तं मम मनो रमयन्ति तत्र सा किमु वक्तव्येति भावः। हेत्वनुप्रासौ। अत्र निर्गमनकारणे शून्यत्वे सति यत्तदभावः सा विशेषोक्तिः। अथ च तत्सद्भावस्य कारणस्याभावेऽपि गमनाभावस्तत्कार्यमुक्तमिति विभावना। अत्र च कारणाभावस्तद्विरुद्धोक्तिः। साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहसंकरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अस्य तुर्यचरणेन पुष्पं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं दशरूपके—'पुष्पं वाच्यं विशेषवत्' इति। **सायंतन इति**। सायंतने सायंकालीने। 'सायंचिरं–' इत्यादिना ट्युल् तुडागमश्च। सवनकर्मणि यजनकर्मणि। 'सवनं यजने स्नाने' इति विश्वः। सम्यक्प्रवृत्ते न त्वादावेव। हुताशनवतीं वेदीं परितः प्रयस्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः। क्वचित् 'प्रकीर्णाः' इति पाठः। संध्यापयोदवत्सायंकालीनमेघवत्कपिशाः पिङ्गटा भयमादधानाः पिशिताशनानां रक्षसां छायापङ्क्तयो बहुधानेकवारं चरन्ति गतागतं कुर्वन्ति। 'छाया स्यादातपाभावे सच्छोभापङ्क्तिषु स्मृता' इति विश्वः। परित्रेति पिशापिशीति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। उपमा च। वसन्ततिलका वृत्तम्। अत्रापि भयानको रसः। उक्तं च—'भङ्गे तु मन्तुना घोरदर्शनश्रवणादिभिः। चेतस्यतीव चाञ्चल्यं तत्प्रायो नीचमध्ययोः' इति। तद्रूपं स्थायिभावः। पिशिताशनच्छायावलोकनं विभावः। पद्यस्थभयशब्देन त्रासलक्षणो व्यभिचारी। उद्दीपनविभावादिकं स्वयमूहनीयम्।

अत्र प्रतिमुखसंधौ नर्मनर्मद्युत्युपासनान्यङ्गानि नोक्तानि । कानिचिद्व्यत्ययेनाप्युक्तानि तत्कथमिति न वाच्यम् । भरतादिभिरेव तथोक्तेः । तत्रादिभरते—'कविभिः काव्यकुशलै रसभावमपेक्ष्य तु । सर्वाङ्गानि कदाचित्तु द्वित्रिहीनानि वा पुनः । व्युत्क्रमेणापि कार्याणि' इति । रसार्णवसुधाकरेऽपि—'केषांचिदेषामङ्गानां वैकल्यं केचिदूचिरे' इत्यादि । **इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥**

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ।)

अनसूया—पिअंवदे, जइ वि गन्धव्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लणा सउन्दला अणुरूवभत्तुगामिणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं, तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जं।

---

१. प्रियंवदे, अद्यापि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम्।

अथ चतुर्थाङ्कादिपञ्चममध्ये 'यथोक्तं करोति' इत्यन्तेन गर्भसंधिरुक्तः। तल्लक्षणमादिभरते—'उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च। पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भः परिकीर्तितः॥' इति। पूर्वसंध्युपक्षिप्तप्राप्तिः। दुर्वाससः शापादप्राप्तिः। पुनस्तस्य प्रसादेनाभिज्ञानदर्शनेन पुनःप्राप्तिरिति। अत्राप्त्याशापताकानुरोधादङ्गानि कल्पयेत्। 'अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः। संग्रहश्चानुमानं च तोटकादिबले तथा॥ उद्वेगसंभ्रमाक्षेपा द्वादश' इति। एषामङ्गानां व्याख्यानावसरे तत्र तत्र लक्षणं वक्ष्यामः। तत्र पताकाया अनित्यत्वादत्र पताका नास्ति। तदुक्तं धनिकेन—'पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवे' इति। प्राप्त्याशाया नियतत्वमुक्तं सुधाकरेऽपि—'पताकायास्त्ववस्थानं क्वचित्' इति। तेन प्राप्त्याशालक्षणमेव लिख्यते। तल्लक्षणं सुधाकरे—'प्राप्त्याशा तु महार्थस्य सिद्धिसद्भावभावना' इति। अत्रापि दुर्वाससः प्रसादेन महार्थस्य शकुन्तलारूपस्य राज्ञः प्राप्तिसद्भावनेति ज्ञेयम्। कुसुमावचयं नाटयन्त्याविति वामहस्तेनोत्तानेनारालेन दक्षिणेन पुरः पार्श्वादिस्थितेनौचित्याच्युतसंयुक्तेन हंसास्येन। तल्लक्षणं यथा—'तर्जन्यादिष्वङ्गुलीषु प्राच्याः प्राच्याः परापराः। दूरस्थोर्ध्वा मनागवक्रा धनुर्वक्रा तु तर्जनी॥ अङ्गुष्ठः कुञ्चितो यत्र तमरालं प्रचक्षते' इति। 'लग्नाग्रेतामिसंस्थानास्तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमाः। शेषे यत्रोऽर्धविरले स हंसास्योऽभिधीयते॥ औचित्याच्युतसंयुक्तं कुसुमावचयादिषु' इति। 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञि कृते अवचाय इति भाव्यम्। तथा च वामनसूत्रम्—'अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम्' इति। अत्रोच्यते—'हस्तादानग्रहणे प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते' इति वृत्तिकारेण व्याख्यातम्। हस्तादान इति किम्। 'वृक्षशिखरे पुष्पप्रचयं करोति' इति प्रत्युदाहृतम्। इदं च पदमञ्जरीकारेण व्याख्यातम्। आरुह्य हस्तादानेऽप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद्घञभावः। एवमत्रापि तासां बालत्वात् आदेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद्घञभाव इति ज्ञेयम्। प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा जातमङ्गल्या

प्रियंवदा—[1]कहं विअ ।

अनसूया—[2]अज्ज सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरदि वा ण वेत्ति ।

प्रियंवदा—[3]वीसद्धा होहि । ण तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति ।

अनसूया—[4]जह अहं दक्खामि, तह तस्स अणुमदं भवे ।

प्रियंवदा—[5]कहं विअ ।

---

१. कथमिव ।

२. अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

३. विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

४. यथाहं पश्यामि, तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

५. कथमिव ।

'कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति मे निर्वृतं सुखितं हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् । कथमिव । अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य प्रहित ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरे स्त्रीसमाजे समागतो मिलित इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा । अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वाससः शापेन राज्ञो नायिकाविस्मरणकारणं सूचितम् । विस्रब्धा भव विश्वासयुक्ता भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तेः । तेन तस्मिन्दुष्यन्ते वचनाविस्मरणादिकं न संभाव्यत इति भावः । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । यथाहं पश्यामि । अत्र दृशिर्ज्ञानार्थः । जानामीत्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । योग्यतयाहं जानामि । तस्यानुमतं भवेदिति । 'यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानुवृ-

अनसूया—[1]गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे त्ति अअं दाव पढमो संकप्पो । तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य ।) [2]सहि, अवइदाइं बलिकम्मपज्जत्ताइं कुसुमाइं ।

अनसूया—[3]णं सहीए सउन्दलाए सोहग्गदेवआ अच्चणीआ ।

प्रियंवदा—[4]जुज्जदि ।

(इति तदेव कर्मारभेते ।)

(नेपथ्ये ।)

अयमहं भोः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा ।) [5]सहि, अदिधीणं विअ णिवेदिदं ।

प्रियंवदा—[6]णं उडजसंणिहिदा सउन्दला । (आत्मगतम् ।) अज्ज उण हिअएण असंणिहिदा ।

अनसूया—[7]होदु । अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं ।

(इति प्रस्थिते ।)

---

१. गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

२. सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

३. ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया ।

४. युज्यते ।

५. सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

६. ननूटजसंनिहिता शकुन्तला । अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता ।

७. भवतु । अलमेतावद्भिः कुसुमैः ।

त्तिसादृश्येषु' इति दण्डनाथः । कथमिव । गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमो मुख्यः संकल्पो मानसं कर्म । तद्य(तं य)दि दैवमेव संपादयति । नन्ववधारणे । अप्रयासेन प्रयासाभावेन कृतार्थो गुरुजनः । सखि, अवचितानि बलिकर्म पूजाकर्म तत्पर्याप्तानि कुसुमानि । ननु परमताक्षेपे । सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया । युज्यते । तदेव कुसुमावचयलक्षणमेव । सखि, अतिथीनामिव निवे-

(नेपथ्ये ।)

आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि स-
न्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हद्धी । अप्पिअं एव्व संवुत्तं । कस्सिं पि पूआरुहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्दला । (पुरोऽवलोक्य ।) ण हु जस्सिं कस्सिं पि । एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी । तह सविअ वेअ-बलुफुल्लाए दुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो । को अण्णो हुदवहादो दहिदुं पहवदि ।

अनसूया—गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि ।

---

१. हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्य-हृदया शकुन्तला । न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति ।

२. गच्छ । पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि ।

दितम् । भावे क्तः । ननु संबोधने । उटजसंनिहिता शकुन्तला । अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता । दुष्यन्तगतहृदयेत्यर्थः । भवतु । अलमेतावद्भिः कुसुमैः । **विचिन्तयन्तीति** । यं विचिन्तयन्त्यनन्यमानसा त्वं मां दुर्वाससमुपस्थितमागतं तपोधनम् । त्रयं विधेयम् । न वेत्सि स त्वां स्वयं न स्मरिष्यत्येव परंतु बोधितोऽपि ज्ञापितोऽपि न स्मरिष्यतीत्यपिशब्दार्थः । कः कामिव । प्रकर्षेण मत्तः प्रथमं पूर्वं कृतां कथामिव । स राजा कीदृशः । प्रमत्तोऽवधानरहितः । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । तेनासमर्थदोषः परिहृतः । त्वां कीदृशीम् । पूर्वं कृतामङ्गीकृताम् । काव्यलिङ्गोपमाश्लेषाः । तयतीयेति मनमानेति नससन्निति प्रप्रेति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । वंशस्थं वृत्तम् । हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिंश्चिदपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति । दृष्टान्तालंकारः । गच्छ । पादेषु प्रणम्य निवर्तयैनम् । पादेष्विति द्वितीयार्थे सप्तमी ।

प्रियंवदा—[1]तह। (इति निष्क्रान्ता।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य।) [2]अव्वो। आवेअक्खलिदाए गईए पब्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं। (इति पुष्पोच्चयं रूपयति।)

(प्रविश्य।)

प्रियंवदा—[3]सहि, पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेण्हदि। किं वि उण साणुक्कोसो किदो।

अनसूया—(सस्मितम्।) [4]तस्सिं बहु एदं पि। कहेहि।

प्रियंवदा—[5]जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मए। भअवं, पढमं त्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वोत्ति।

---

१. तथा।

२. अहो। आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम्।

३. सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति। किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः।

४. तस्मिन्बह्वेतदपि। कथय।

५. यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया। भगवन्, प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति।

यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि। तथेति निष्क्रान्ता। अव्वो इति दुःखे। 'अव्वो सूचनादुःखसंभाषण–' इत्यादिसूत्रेण निपातः। आवेगस्खलितया संभ्रमस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम्। अनेनापशकुनेन दुर्वाससोऽनिवृत्तिः सूचिता। अत्राग्रः स चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणे विशेषणसमासेऽवयवावयविसंबन्धेन लक्षणा। उक्तं च वामनेन—'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्' इति। अन्ये त्वग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्रवाचक इत्याहुः। अपरे तु हस्तस्याग्रमित्येव विगृह्याग्रशब्दस्याहिताग्न्यादिपाठात्पूर्वनिपातमाहुः। इतरे तु प्राकृते पूर्वनिपातनियमाभावाद्धस्ताग्रशब्दमेवाहुः। पुष्पोच्चयं रूपयतीति पूर्ववत्। सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति। किंचित्पुनः सानुक्रोशः सकृपः कृतः। 'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः। तस्मिन्बह्वेतदपि कथय। यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया। भगवन्,

अनसूया—¹तदो तदो ।

प्रियंवदा—²तदो मे वअणं अण्णहाभविदुं णारिहदि । किंदु अहिण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदि त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहिदो ।

अनसूया—³सक्कं दाणिं अस्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणीअंत्ति सअं पिणद्धं। तस्सिं साहीणोबाआ सउन्दला भविस्सदि ।

प्रियंवदा—⁴सहि, एहि । देवकज्जं दाव णिव्वत्तेह्म ।

(इति परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) ⁵अणसूए, पेक्ख दाव । वामहत्थोब-

---

१. ततस्ततः ।

२. ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति । किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन्स्वयमन्तर्हितः ।

३. शक्यमिदानीमाश्वासयितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

४. सखि, एहि । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः ।

५. अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदनालिखितेव प्रियस-

प्रथम इति प्रेक्ष्य विचार्य । अत्र कोपः कर्तुं [युक्तो] न वेति विचार्येत्यर्थः । अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति । अयमर्थः—यथा सा कण्वदुहिता तद्वत्तव दुहिता । अथ च दुहिता बालिकातएवाविज्ञाततपःप्रभवा । अतोऽस्याः प्रथम एकोऽपराध इति सोढव्यः । ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति । किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन्कथयन्स्वयमन्तर्हितः । शक्यमिदानीमाश्वासयितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं [पिनद्धं] परिधापितम् । अस्तीत्यन्वयः । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः । विलोक्येति । शकुन्तलामिति शेषः । अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदना ।

हिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसही । भत्तुगदाए चिन्ताए अत्ताणं पि ण एसा विभावेदि । किं उण आअन्तुअं ।

अनसूया—पिअंवदे, दुवेणं एव्व णं णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु । रक्खिदव्वा क्खु पकिदिपेलवा पिअसही ।

प्रियंवदा—को णाम उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चेदि ।

(इत्युभे निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
मा विष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

खी । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम् ।

१. प्रियंवदे, द्वयोरेव ननु नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

२. को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

अत्र वामहस्तग्रहणं स्त्रीस्वभावात् । आलिखितेवेत्युत्प्रेक्षा । अतिनिश्चलत्वं सादृश्यं गम्यम् । प्रियसखी शकुन्तला । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति जानाति काहं किं करोमि कुत्र तिष्ठामीत्याद्यात्मविषयकमपि ज्ञानं नास्तीत्यर्थः । किं पुनरागन्तुकम् । विभावयतीत्यनुषज्यते । तज्ज्ञानं दूरापास्तमित्यर्थः । द्वयोरेव । नन्वनुमतौ । आवयोर्मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । स्थितेः प्राप्तकालत्वेत्यर्थः । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी । पूर्ववाक्यं प्रत्या[र्थो]हेतुः । को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति । वैधर्म्यदृष्टान्तः । 'द्वयोः' इत्यादिनैतदन्तेन शकुन्तलां प्रति शापाकथनच्छद्मना भूताहरणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'कपटाश्रयं यद्वाक्यमभूताहरणं विदुः' इति । विष्कम्भलक्षणं पूर्वोक्तम् । अयमपि शुद्धविष्कम्भः केवलं प्राकृतेन कृतत्वात् । वेलोपलक्षणार्थं समयज्ञानार्थम् । 'वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः' इति विश्वः । यातीति । ओषधीनां

तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ १ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ २ ॥

पतिश्चन्द्रः । अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशका ओषधयस्तासां पतिरप्यस्तशिखरं यातीति । इममर्थमभिद्योतयितुमेतत्पदव्यपदेशः । शिखरपदेनात्युच्चैः पतनायेति सूचितम् । अरुणोऽनूरुः पुरःसरो यस्य स तादृशोऽर्क एकतः पूर्वत आविष्कृतः प्रकटीभूतः । तेजोद्वयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य युगपदेकदैकसमयोभयदर्शनेनैव नियमः कर्तुं शक्यते । न तु क्रमिकदर्शनेनेति युगपदित्युक्तिः । स्वव्यसनोदयाभ्यामस्तसमयोदयाभ्यां विपत्संपद्भ्यां च हेतुभ्यां । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । 'उदयः संपदुत्पत्त्योः पूर्वशैले समुन्नतौ' इत्यजयः । लोको जनः । आत्मदशान्तरेषु स्वदशाविशेषेषु । अन्तरशब्दो विशेषवाची । नियम्यत इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वस्वविपत्तिदशायां केनापि दुःखहर्षौ न कार्याविति भावः । अत्र पूर्वार्धे यः कश्चिदतिसमृद्धभृत्योऽपि नाशं यात्यन्यो यं कंचनासमर्थं सर्वदा स्वाश्रितमुदयन्नेव स्वयमुदयं गच्छतीति सत्पुरुषद्वयव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उत्तरार्धे च नियम्यत इति तत्सर्वाचरणे प्रयोगात्सेनवद्वस्तुसंबन्धसामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनरूपा निदर्शना व्यङ्ग्या । उत्प्रेक्षाया वाच्यत्वात् । वाच्या निदर्शना यथा—'चूडामणीपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः' इति । अत्र प्रभातवर्णने प्रकृत उभयोरपि प्राकरणिकत्वादरुणपुरःसरत्वस्य समानतया तुल्ययोगितापि । तेजोद्वयस्य व्यसनोदयाभ्यामिति यथासंख्यमपि । हेतुश्च । कतोकतोइति द्वयद्वयेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका वृत्तम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादाननियमे सत्यप्यत्रौषधिप्रत्यर्कशब्दोद्देश्यत्वेऽपि सर्वनामवत्तेजोद्वयस्य प्रतिनिर्देशेऽपि तत्र तयोरिति तेजोरूपस्फुरणाज्जगत्स्थितिकारणस्य तेजोद्वयस्येदृशी गतिरन्यस्य किमु वक्तव्यमित्यर्थस्फुरणाच्च सहृदयानामर्थपोषेण चमत्कारमेवावहतीत्येतादृशस्थले न दोषावकाश इति ज्ञेयम् । अन्तरिति । शशिनि चन्द्रेऽन्तर्हिते व्यवहिते । 'अन्तर्धा व्यवधा' इत्यमरः । यतः स शशयुक्तः कलङ्की, अतस्तस्यान्तर्धानमुचितमिति भावः । या पूर्वं विकसितकुसुमा कमलोपहारकारिणी सैव तत्रापि या काचन न भवति

(प्रविश्यापटीक्षेपेण ।)

अनसूया—जइ वि णाम विसअपरम्मुहस्स वि जणस्स एदं ण विदिअं तह वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं।

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि। (इति निष्क्रान्तः।)

अनसूया—पडिबुद्धा वि किं करिस्सं। ण मे उइदेसु वि णिअकरणिज्जेसु हत्थपाआ पसरन्ति। कामो दाणिं सकामो होदु।

---

१. यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्।

२. प्रतिबुद्धापि किं करिष्ये। न मे उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्त-

---

अपि तु पृथिवीहर्षकारिणी मे तापसस्य विषयादिविवेकशून्यस्य दृष्टिं न नन्दयति न हर्षयति। तत्रार्थे हेतुः। कीदृशी। संस्मरणीयादृश्या शोभा यस्याः सा। इष्टः प्रियस्तस्य प्रवासो देशान्तरस्थितिस्तेन जनितानि दुःखानि। अबलाजनस्येति सुदुःसहत्वेनोक्तम्। अन्यथा स्त्रीजनस्येत्येव ब्रूयात्। जनशब्देन जातिमात्रग्रहणम्। नूनं निश्चितम्। अतिमात्रमत्यर्थं सदुःसहानि। अतिमात्रसुशब्दौ दुःसहत्वस्याप्यशक्यानुष्ठानं बोधयतः। अत्र पूर्वार्धे नायकेऽन्तर्हिते नायिका दृष्टिं न नन्दयतीति नायकयोर्व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः। उत्तरार्धेन सामान्येन विशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः। इष्टेति जनिजनेति मतिमात्रेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः काव्यलिङ्गं च। वृत्तमनन्तरोक्तमेव। अथ च कौ पृथिव्यां मुद्वती हर्षयुक्ता सैव पूर्वं दृष्टा शकुन्तला। शशिनीति दुष्यन्ते विषयनिगरणात्तद्वंशोद्भवत्वाद्वान्तर्हितेऽसंनिहिते इत्यादि पूर्वार्धं सर्वं योज्यम्। तेनास्या राजगृहं प्रति प्रस्थापनसूचकं तृतीयं पताकास्थानमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'अर्थोपक्षेपणं यत्र न गूढं सविनं भवेत्। श्लिष्टा प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा ॥' इति। शिष्योक्तार्थान्तरन्यासश्रवणान्तरं प्रबुद्धः सख्या अनसूयाया अपटीक्षेपेण प्रवेशः। 'नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च' इत्युक्तः। 'अपटी जवनिका'। 'अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्करिणी' इति हलायुधः। यद्यप्येवमपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्याप्येतन्निवेदितमपि न विदितमेवेति योज्यम्। अपेरवधारणार्थत्वात्। तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्। होमवेलानिवेदनार्थं गते शिष्येऽस्यास्तत्र संमार्जनादि कर्तुमार्याया एव प्रबोधकाल इति वदति। प्रतिबुद्धोत्थितापि किं

जेण असच्चसंधे जणे सुण्णहिअआ सही पदं कारिदा। अहवा दुव्वाससो कोवो एसो विआरेदि। अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि। ता इदो अहिण्णाणं अङ्गुलीअअं से विसज्जेम। दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु। णं सहीगामी दोसो त्ति ववसिदा वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्तपरिणीदं आवण्णसत्तं सउन्दलं णिवेदिदं। इत्थंगए अह्मेहिं किं करणिज्जं।

पादं प्रसरति। काम इदानीं सकामो भवतु। येनासत्यसंधे जने शून्यहृदया सखी पदं कारिता। अथवा दुर्वाससः कोप एष विकारयति। अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावत्कालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति। तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः। दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्। इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम्।

करिष्ये। न म उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्तपादं प्रसरति। काम इदानीं सकामो भवतु। अयमर्थः। सर्वदा वक्रोऽनार्येष्वेव प्रवर्तत इति साभिलाषो भवतु। तस्याभिलाषः पूर्यतामिति। येन कामेनासत्यसंधेऽसत्यप्रतिज्ञे। 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः। जने शून्यहृदया सखी पदं स्थानं कारिता। शून्यहृदयपदं हेतुत्वेनोपात्तम्। अथवा दुर्वाससः कोप एष विकारयत्यन्यथाकारयति। 'वेणीसहर्षा अन्यथात्वपरिणामेषु' इति गणपाठात्। अन्यथा कथं स राजर्षिरिति साभिप्रायम्। तादृशानि मन्त्रयित्वैतावत्कालस्य लेश(ख)मात्रमपि न विसृजति। तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः। दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यते। तत्र गन्तुमिति शेषः। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि जातव्यवसायापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां गुर्विणीम्। 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः। शकुन्तलां निवेदयितुं संपादयितुम्(?) सखीगामी दोष इति निवेदयितुं न पारयामीति संबन्धः। अनेन दैववाण्यास्या अन्तर्वत्नीत्वं श्रावयिष्यत इति सूचितम्। इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणी-

(प्रविश्य ।)

प्रियंवदा—(सहर्षम् ।) सहि, तुवर सउन्दलाए पत्थाण-कोदुअं णिव्वत्तिदुं ।

अनसूया—सहि, कहं एदं ।

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सुहसइदपुच्छिआ सउन्दलासआसं गदह्मि । तदो जाव एणं लज्जावणदमुहिं परिस्सजिअ तादकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं दिट्ठिआ धूमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे, सुसिस्सपरिदिण्णा विज्जा विअ असोअणिज्जा संवुत्ता । अज्ज एव्व इसिरक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति ।

---

१. सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

२. सखि, कथमेतत् ।

३. शृणु । इदानीं सुखशयनपृच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि । ततो यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया संवृत्ता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति ।

यम् । सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थाने गमनसमये कौतुकं पारम्पर्यागतमङ्गलं निर्वर्तयितुं संपादयितुम् । 'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः ॥' इति हैमः । कथमेतत् । शृणु । इदानीं सुखशयनपृच्छिका शकुन्तलायाः सकाशं गतास्मि । प्रातर्गत्वा रात्रौ तव सुखशयनं जातमिति या पृच्छति सा सुखशयनपृच्छेत्युच्यते । तेन प्रातः सुखशयनं प्रष्टुं गतास्मीत्यर्थः । ततो यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या दैवेन धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य कृतकृत्यता ध्वनिता । ममायासं विनैव वाञ्छितस्थले संबन्धो जात इत्यर्थः । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया संवृत्ता । अनेन तस्याः कृतकृत्यता ध्वनिता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जे-

अनसूया—अह[1] केण सूइदो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो ।

प्रियंवदा—अग्गिसरणं[2] पविट्ठस्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाणिआए । (संस्कृतमाश्रित्य ।)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ३ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य ।) सहि[3], पिअं मे । किंदु अज्ज एव्व सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठासारणं परितोसं अणुहोमि ।

१. अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

२. अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

३. सखि, प्रियं मे । किंत्वद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि ।

यामीति । 'वर्तमानसाप्ये–' इति लट् । अथ केन सूचितः कथितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः । अग्निशरणमग्निहोत्रगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । प्रविष्टस्य शरीरं विनाऽशरीरिण्या छन्दोमय्या वाण्या सूचित इत्येव(त्यर्थः)। संस्कृतमाश्रित्येति । उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः—'योज्यं विदूषकोन्मत्तबालतापसयोषिताम् । नीचानां पण्डकानां च नीचग्रहविकारिणाम् ॥ विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात्संस्कृतं क्वचित्' इति । अत्र चाशरीरिणीवाण्यनुवाद एव कारणम् । यथास्थितस्यैवानुवादः । स च संस्कृतमन्तरेण न संभवतीति संस्कृताश्रयणम् । दुष्यन्तेनेति । नामानुकीर्तनेन सोमवंशोद्भवत्वेन किमप्याभिजात्यमौदार्यविनयादिगुणसंपन्नत्वं च व्यज्यते । भुवः भूतय ऐश्वर्यायेति । अनेन तस्य भाविचक्रवर्तित्वं ध्वन्यते । आहितं निषिक्तं तेजो दधानाम् । तेज इति विषयनिगरणेनातिशयोक्तिः । तेन तेजस्मयरूपत्वं गर्भस्य ध्वनितम् । तनयामवेहि जानीहि । अग्निगर्भां शमीमिवेति सहजपूतत्वं ध्वनितम् । उपमानुप्रासौ । अनेन मार्गलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'भूतार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते' इति । अशरीरिण्या वाचा सत्यार्थकथनात्प्रत्याशानुगमत्वम् । प्रियं मे । तेनोत्कण्ठा परितोषश्च । उभयमप्यनुभवामीत्यर्थः । वयं ता-

प्रियंवदा—सहि, वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो । सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु ।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं चूदसाहावलम्बिदे णारिएरसमुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालन्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ । ता इमं हत्थसंणिहिदं करेहि । जाव अहंपि से मअलोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणित्ति मङ्गलसमालम्भणाणि विरएमि ।

प्रियंवदा—तह करीअदु ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये ।)

गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

---

१. सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

२. तेन ह्येतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्गक एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु । यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

३. तथा क्रियताम् ।

वदुत्कण्ठां विनोदयिष्यामः परिहरिष्यामः । सा तपस्विन्यनुकम्पार्हा निर्वृता सुखिता भवतु । 'तपस्वी चानुकम्पार्हः' इत्यमरः । तेनैतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरस्य समुद्गके संपुटके तन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका बकुलमाला । तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु । गृहाणेत्यर्थः । यावदहमपि तस्यै तदर्थम् । 'तादर्थ्ये ङित्र' इति विकल्पेन षष्ठीविधानात् । मृगरोचनां गोरोचनाम् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च' इति विश्वः । तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि दूर्वाङ्कुरा इत्येतद्रूपाणि मङ्गलसमालम्भनानि मङ्गलालंकरणानि विरचयाम्येकत्र करोमीत्यर्थः । 'समालम्भनमाक्षेपे तिलकेऽलंकृतावपि' इति यादवप्रकाशः । तथा क्रियताम् । त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुर-

प्रियंवदा—(कर्णं दत्वा ।) अनसूए, तुवरसु । एदे क्खु हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता ।)

अनसूया—सहि, एहि । गच्छह्म ।

(इति परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणकाहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणा सउन्दला चिट्ठइ । उवसप्पह्म णं ।

(इत्युपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति ।) जादे, भत्तुणो बहुमाणसूअअं महादेईसद्दं लहेहि ।

द्वितीया—वच्छे, वीरप्पसविणी होहि ।

---

१. अनसूये, त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते ।

२. सखि, एहि । गच्छावः ।

३. एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतिष्ठितनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एताम् ।

४. जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

५. वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

गामिन ऋषय आकार्यन्ते । सखि, एहि । गच्छावः । एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता मज्जनं स्नानं कारिता । अभ्यङ्गस्नानं कारितेति यावत् । प्रतीष्टा गृहीता नीवारा यैरेवंभूता हस्ता यासां ताभिः । शून्यहस्तानामागमनमनुचितमिति नीवारेत्याद्युक्तिः । स्वस्तिवाचनिकाभिः पारम्पर्येण स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिस्तापसीभिस्तपस्विसुवासिनीभिराशीर्भिरनुगृह्यमाणा(रभिनन्द्यमाना) शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एताम् । जाते पुत्रि, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व । वत्से, वी-